

માધ્યમર્મ

સંપાદક : હરિવલ્લભ ભાયાણી

પુસ્તક ૫]

[અંક ૨

એપ્રિલ : ૧૯૮૨

(પ્રકાશિત : સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૨)

શાન્તિભાઈ આચાર્ય : પોશીનાપટ્ટાની ભીલી — ‘ દેવનારાયણ ’ ૪૧

હરિવલ્લભ ભાયાણી : પ્રાચીન સાહિત્યિક શબ્દકોશોનાં વિવિધ પાસાં ૬૪

જયંત કોઠારી : (સંપા.) : મધ્યકાલીન સાહિત્ય :
કેટલીક શુદ્ધિવૃદ્ધિ ૭૩

સંપાદકીય : ૮૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : અમદાવાદ

ભાષાવિમર્શ

- 'ભાષાવિમર્શ'માં ભાષાવિજ્ઞાન તથા ગુજરાતી અને ધતર ભારતીય ભાષા-ઓના સાહિત્યને લગતા મૌલિક સંશોધન-અધ્યયન-લેખો, એમના અનુવાદ, ગ્રંથસમીક્ષા વગેરે પ્રકાશિત થશે.
- વર્ષનાં ૨૦૦થી ૨૫૦ પૃષ્ઠ, ચાર અંક, અનુક્રમે જાન્યુઆરી, એપ્રિલ, જુલાઈ અને ઓક્ટોબરમાં પ્રકાશિત.
- વ્યક્તિ માટે વાર્ષિક રૂ. ૧૫-૦૦, સંસ્થા માટે વાર્ષિક રૂ. ૨૦-૦૦; છૂટક અંકની કિંમત રૂ. ૪-૦૦.
- લવાજમ, વિનિમય માટેનાં સામયિકો વગેરે મોકલવાનું સરનામું :
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, પો.જો.નં. ૪૦૬૦, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
[ફોન : ૭૭૯૪૭]
- લેખો અને અવલોકન માટેનાં પુસ્તકો મોકલવાનું સરનામું :
હરિવલ્લભ ભાયાણી
૯, હાઈ લેન્ડ પાર્ક, ગુલબાઈ ટેકરો,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫
- પ્રબંધ : વાડીલાલ ડગલી, શિવકુમાર જોષી, રઘુવીર ચૌધરી

પ્રકાશક : રઘુવીર ચૌધરી, મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,
આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, પો.જો.નં. ૪૦૬૦, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
મુદ્રક : કાન્તિભાઈ મ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧; ફોન : ૩૯૨૫૧૨

ભાષાવિમર્શ

એપ્રિલ : ૧૯૮૨

પોશીનાપટ્ટાની ભીલી : 'દેવનારાયણ'

શાન્તિભાઈ આચાર્ય

૦ : ૧ કેન્દ્ર-પરિચય

અહીં આપવામાં આવેલી કથા ખેડબ્રહ્મા તાલુકાના પોશીનાપટ્ટા તરીકે ઓળખાતા વિસ્તારના દંત્રાલ ગામમાંથી મેળવવામાં આવી હતી.

૧૯૭૨ની 'જિલ્લા વસતીગણતરી પુસ્તિકા, સાબરકાંઠા'ના આધારે આ ગામની કેટલીક વિગતો નીચે મુજબ આપી શકાય :

ગામના વસવાટવાળાં ૩૬૩ ઘરોમાં કુલ વસતી ૨૨૮૮ ની છે, જેમાં ૧૨૧૪ પુરુષો અને ૧૦૭૪ સ્ત્રીઓ છે. અનુસૂચિત જાતિની કુલ ૭૨ ની વસતીમાં ૩૩ પુરુષો અને ૩૯ સ્ત્રીઓ છે. અનુસૂચિત જનજાતિની કુલ વસતી ૨૨૦૨ ની છે, જેમાં ૧૧૭૩ પુરુષો અને ૧૦૨૯ સ્ત્રીઓ છે. આ દર્શાવે છે કે મુખ્યત્વે આ આદિવાસી વસતીનું ગામ છે. ગામમાં અક્ષરજ્ઞાન ધરાવનાર અને શિક્ષિતોની વસતી ૧૦૯ ની છે. જેમાં ૮૫ પુરુષો અને ૧૪ સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થાય છે.

આ સિવાય કૂવો અને નદી છે, બસની આખું વર્ષ સગવડ છે, ગામ કાચો અને પાકો એમ બંને પ્રકારના રસ્તાથી સંકળાયેલું છે. અને ટપાલ જેની પણ સવલત છે.

આ ગામ ખેડબ્રહ્મા તાલુકાની બનાસકાંઠાની સરહદ પર આવેલું છે. આ તરફ આને મોટું ગામ ગણાવી શકાય. ગામનો મુખ્ય ખોરાક મકાઈ અને ધઉ છે.

તાલુકામથક ખેડબ્રહ્માથી તે ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફ ૪૨ કિલોમિટરના અંતરે આવેલું છે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૨ : ૨]

ભા / ૧

૪૧

૦ : ૨ ભાષકવિશેષ

અહીં સતરાભાઈ નોપાભાઈ ડાબીને ભાષકવિશેષ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. સતરાભાઈ બીજા ગરાસિયા જાતિના છે. તેમના કુટુંબનો ધંધો ખેતીનો છે. તેમની ઉંમર આશરે ૧૮ વર્ષની હોવાનું તેમનું કહેવું હતું. ક્ષેત્રકાર્યના સમયગાળા (૧૯૭૫) દરમિયાન તે પોશીનાના નવનિર્માણ વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થી હતા. સંભવતઃ તે ૧૧મા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતા હતા.

તેમના પૂર્વજો દંત્રાલમાં કચાંથી આવ્યા હતા અથવા તેઓ ત્યાં કચારથી વસતા હતા તેની કોઈ વિગત તેમની પાસેથી મળી શકી ન હતી.

૧ : ૦ ભાષા-સામગ્રી : 'દેવનાગર્યણુ'

હરીઓમ હતા. હરીઓમનો વાગજી હતો. વાગજીના સો સોના હયા. સોના હયા તે એ. સોના મોટા હયા. પેલા તો બોઝો ન મેયો. અને એક રોણજી, ભોણજી ન કાળુ ન ગીગો. એમ કરતા પેસણ એ. મોટા હયા. પેસણ તો સર્ધ સોરાં રાઝ કરતા. એ ગુઝર હતા. એમ કરતાં કરતાં ને પેસણ એક દીન વીસાર કરીયો કે આપાં કે જયજી દાનુ પીવા. તે જયસ દારુ પીવા પ'હુ કલાડને સા. તે એસા પેસે ઘોડા સંચુગારીન પેસે ગ્યા પ'હુ કલાડને સા. પેસે સો.રો સારે લીધો. કે 'પ'હુ કલાડનુ ખોલડુ કે.યુ સે ?' સોરો કે 'અટાણે કેસાં એવાં આજ્જી સો ?' પેસે ગુઝર કે 'વતાડો તો સો.રા, વતાડો તો સો.રા' એમ કરીન મારકુડ કરી. પેસે ખોલડુ વતાડીયુ. તે અ'વે પ'હુને ખેર ગીયા, ખેર આવીયા.

પેસણ પ'હુ આવી. તે કે 'કુણ સો ? ખાટી સાસના પીનારા ગુઝર ? એમ કરીને એ.રપે. પેસે પ'હુ કીયે કે 'ઝોવો, મારો તે દાનુ રાઝા પીસી, ખાટી સાસના પીનારા ને.ય.'

પેસણ તો રોણ્યા-કોણ્યા બા.રા કાડીયા સે. ને સોનાનુ સાંકળું આલીયુ સે. પેસણ તી પીએ સ. જોરદાર. તીન વીસ સેરીયો સે. જો આ તો એસમાનમાંય પ'ગવાન રે સ. ને પીયાળમાં પેસણ વાસીક નાગરો રે, તે વો પેએ બ.હુ વેખ સ. સોડીયુ સે. તે ગુઝરને ડો.લો સરીયુ સે. પેસણ ગુઝર પ'ગવાનના ખર જય સે, ગીગો સે. પ'ગવાન કયે, 'મુ તો પીયાળામાં તો ઝઈ સગ્તો ને.ય.' ગુઝર તો એમ કરીન પાસો આજ્યો સે.

પાસા આજ્યો સે પેસે પ'ગવાને કાળ પારીઓ સે. કાળ પારીઓ સે તે બ.દા, કોઈ ગાજ્યો, માણસો, છોકરાં, મરે સ. એન તો કોઠારાં

જીએ' સે, નીર નેવાણે ગીઆં સે. પેસણ બાન્ડ સોરાં તો માથે બેઠાં સે. એતરામા તો પરીઓ આળ્યો સે લી.લો પુજો લેઈન. ગુઝર વણાન કે 'એય પરીઆ, તુ કેસાર લીલો પુજો લેઈન આળ્યો સે?' પરીઓ કે કે 'લી આળ્યો સું..., લે આળ્યો સું...સગાળ સે તેથ્યાં.

પેસણ સેવરમાસા ઉસાળા કરીન જાંય સે. પેગે લાગે સે. પેસણ સોરાચી કે 'સોરાં, ખાન્ને પીજો, રાજ કચરજો. જીવસાં તો પાસા આવસાં ગળીયોરમાં ને મુઆ તો કે નેરવાઈ, ઝુઆરા'. એમ કરી જાંય સે. ફીરીફીરી પાસા આવે' સે. રાવે' સૂ ને પેસણ મેયો ન બોળે હીયોળ ગીયા સે.

અવે હીયોળમા હીયોરવળ રાજા સે. એ રાજા પેલે વોંઝીઓ હતો. હીયોને પેસે પ'ગવાને એક સોકરી આલી સે. પાત્રામા વેસે પ'ગવોને મેલી સે, ઝેળુ કરીન. ઝેળુ પેસણ મોટી વે. દનદને મોટી વે ને પેસે મે.લોમાય રેય સે.

પેલો પોઝો પેસે જ્યેઝમા ક'રીક વોંસડી વળરે સે ને ક'રીક ફારાજ્યુ. તે પેલી ઝેળુ કે બાબા, મારે તો રેય્યાપાડા સારવાની વેળુ આવી સે. તે લેઈ આલ'. બાપુ કે 'ના, ના, દીકરા, આપણ તો મોટાના મોનવી વાજી ને આપણ રેયાપાડા ને' સારીએ. આપણ તો ગોવાળ રાખેલા સે. તે સેતા સારસે.' ઝેળુ કે 'બાપુ, ને' લેઈ આલે તો મું' આ મેલાં પટકાઈન મે.રું'. પન મારે લેઈ આલ તો બરાબર સે.' પેસે તો નોકારા કાડીયા સે. રેડોપાડો લી આવીયા. લી આવીન પેસે ઝેળુ જ્યેઝમા સારવા ગઈ સે. ઝેળુ, રેડોપાડા લેઈન બોળે ને મેયો ગાયો સારે સે વણાન આસની આસની જાય સે. પેસે વે કે 'તુ દુ.રી રેજે મોટાના મોનવી સે. મારે સારે મોટાનુ મોનવી ને' આવે.' ઝેળુ કે 'ના, ના, મોનવી સાથે મોનવી ને ગાયજી સાથે ગાયજી.' એમ કરતાં કરતાં ને પેસણ બોળને ને ઝેળુને મોહમાયા લાગી ગઈ, દોન્સતારી લાગી ગઈ.

પેસણ ઝેળુ બોળને એક દન કે સે 'માર સગાઈ રોણા લીબા સાતી ફરેલી સે પણ રોણા સાર મું' ને' પન્નુ.' એમ ને એમ દન જાય સે. પેસણ મ્હમ કરતાં કરતાં ને બેયાંને લગન નોંતાઈ દીયાં.

લગન નોંતાય જ્યાં ને એતરામાં તો પેસણ ગુઝર ગળીયોરમાં પાસા આળ્યો સે. ખાય, પીએ ને લેર કરે સે. બોળને તો ઝેળુ સોળાગણ સ પન્નવી સે. પણ રોણો કે 'મારે તો ઝેળુ રોણા લીબાને આલવી સે.'

પેસણુ જોનો તો બેય બાજુસી આવે સે. એક બાજુથી રોણા લીખાની જોન આવી સે ને વેરલા-પીપળાં બેઠી સે. પેલી જેણુ કયે કે 'રોણાની જોન આવે તો વેરલા-પીપળાં બેસારજોનો ને ગુઝરાની જોન આવે તો બેસારજોનો કે વાગી ને વારીયાં. તે સાંપા-કેવરાના ભોગ લેસે ને બેસસે ગુઝર.' એમ કરીન પેસે જાય સે. ને એતરામા તો રોણાની જોન આવી સે. સાંપા-કેવરામાં બેસારી સે. ને સીરાવર સોકરી ગઈ સે. જેણુ કે 'જા સોકરી, રોણાની જોન તે આવી સે ને ગુઝરાની જોન કેમ ને આવી હજી?' સોકરી એને પુસવા ગઈ સે એતરામા તો તુ'ણી વરતાય સે. આ મેલા સરી સુ ને કે. 'બા, ગુઝરાંની જોન આવે સે.' એતરામાં તો ગુઝરાં આજ્ઞા સે.

ગુઝરાંય વાગી વરે બેસારીયા. એતરામાં હીરાવર સોકરી પાસી મેલાં ગઈ સે. મેલામાં પેસણુ બાઈ ના સોક ગઈ સે. બાઈ કે 'હીરાવર સોકરી જોન કે બેયાંય બનેવીયાં, જાપ માગીન આવજે. પેલ જાએ રોણાની જોનમા.' તે બાયે જાપ માગીયા કુલોનાં. 'તે કુલાંવેણુ કુલ કેવુ?' ને પેસે આજ્ઞા ગુઝરાંની જોનમાં. પેસે ગુઝરાંય કે સે કે 'કુલાંવેણુ કુલ કેવું વાજે?' રોણાની જોનમાં રોણાએ ઉભો રાખી કે 'બનેવી, બનેવી, બાજે જાપ માગીયાં સુ કુલોના, તે કુલેવાણુ કુલ કેવુ વાજે?' એમ કેયુ પેસણુ રોણા કે 'કુલેવાણુ કુલ, બાઈ, વાજે કોડીનુ.' ધના વેળ પાસી મેલાં જાય સે. કે 'બાઈ, બાઈ, રોણા બનેવીએ તો કેયુ કે કુલેવાણુ કુલ તો કોડીનુ વાજે સે.'

જેણુ કે 'જા પાસી, ગુઝરાંની જોનમાં. ભોજાને ઉભો રાખીન કેયુ કે કુલાંવેણુ કુલ કેયુ વાજે.' સોકરી તો અસુરાં ગઈ સે મેલાં, જઈન પાસી ઉતરે સે. ઉતરીન ગઈ સે ગુઝરાંની જોનમાં. ભોજાને ઉભો રાખી ન કયે સે. 'બનેવી, બાયે જાપ માગીયા સે કુલોનાં, કુલેવારીનુ કુલ કેવુ વાજે?' ભોજો કે 'કુલવારીનુ કુલ વાજસે, બાઈ, સાંદ ને સુઝુઝ એવુ.'

એતરામાં પત્રાવાનુ હોજયુ સે. પત્રાવાનુ હોજયુ સે તે જેણુ કે 'જો કાળો કાટ એડોળસે જો કે માર લેઈ જાય.' પેસણુ રોણા લીખો તો કે 'પો'જો તે માર માસજણુ પ'ય સે તે કાટ એડોળા કાડસું'. પેસણુ રોણા પોજાય કે 'માર કોરી સે ને ચાર લાડીલો કોરો સે. મય ચાર કોરો આલ.' ભોજો કોરો આલતો નસી, ને કોરો લેઈ ને કાળાચો કાટ એડોળા જાય સે. પેસણુ બત્તા પોતપોતાને કે'ર વેરાઈ જયા સે.

એતરામાં તો ભોજો આજ્ઞો ને કજ્યો લાગો સે. જેણુ તો રોણાને લેઈન ગઈ સે. જેણુ ગઈ તો સે પણુ મનમાં ય કોટો સે. કરણી કરેલી હતી

સે દુખ પડ્યું સે. દુખ મટારવાવાળા મેયો ને ભોળે સે. કે 'વેસા જી
તેર માર દુખ મટે. વાત બરાબર તેરે દુખ મટસી.' પેસે રેખા ગઈ સે.
વેખાન મેલ્લાત સોન્કીયા આહા. એક તો કુકરો મેલ્લો તો ને ગાય મેલી
તી, રેખા. સોન્કીયા વેટીન ગઈ સે ભોળન ત્યાં. ભોળય ઝેળ રાખી દીધી સે.

ઝેળ રાખી સે તે પેસે રોણાય ઝોણુ થાય સે. રોણા લીખાના મોનવી
આવે સે, કે 'ભોઝા, ઝેળ પાસી આલી દે.' ભોળે કે 'જાવ, નીં આલું.
નાનર જાવા નેંય લેઉં.' પેસણ એરપવાનું જ હુએં. એમ કરતા પેસણ
લેરાઈ લાગી સે. લેરાઈ લાગી સે તે પેસણ સો મયૂના તો લરાં પોતાના
ગુઝરાં ને સો મયૂના ફોળે લરી સે. ને રાણાન તો ફોળ હટવામાં આવી
સે. એતરામા પેસણ કે સે કે મેયા ન ભોળને તો એમર-કુંડીયુ મળી સે,
મરણ-જીવનની કુડીઓ. ને કુડી પર રઈ સે સાળુ મળીયાગર, મેયા ને
ભોળની મા. પેસણ ભોળે કયે 'મા, મા, કુડીએ કે કોઈ આવણા દેજે
મા. ને કોઈ આવસી તો મરી જસાં. એમર-કુડીયોને તું બરાબર સાસવીન
રાખજે.'

પેસણ અરપાતાં અરપાતાં સો સો મયૂના ગ્યા સે. રોણાની ફોળ તો
હટવા લાગી સે. પેસણ ઝેળુ તો ગુઝરાના મોત સાર પ'ગવાનને મળી અતી
તે પ'ગવાનય કયે 'ગુઝર તો કેદી મરવા તો નીંસી.' એ કરીન થો ગઈ
સે. પેસણ ઝેળુ સોવનખાર લઈ જાય સે. સેવર જીવન ને મરણની કુડીઓ
મળી. ઝેળુ કે 'સાસુ, સાસુ, મું ર્યાં, તુ અળગી જા' એમ કરીન સમર
દોળવા લાગી સે. ને પેસણ સાસુને સુકાવી કુંડીયોમાં તે સોવનખાર દોળીયો
સે. એતરામાં તો મા પાસાં ફરીઆં, ઝુએ તો કુંડીયો ઊગારી પરી સે,
ઝેળુ મજે નેંય ને ગુઝર મરવામાં આવે સે. પેસણ મા એકવળી પરી સે,
પેસણ મેયો ને ભોળે માંય કયે 'મા, મા, અમે તો મુવા ને તું ખાજે,
ખીજે, ને રાજ કરજે.' પેસે તોય મરતા નીંસીં.

પેસણ આ ઝેળુ સોળાગણુ વરલે પોનુમ લેવા જાય સે. વરલે દેવીઓ પોનુમ
નેંય લેઈ દેતી ને કે 'ગુઝરા સડે તેદી આવજો.' પેસણ ઝેળુ જડે ફીરા ગઈ
સે. પેસણ કે 'રોંડો, આવજો બન્દી, ગુઝર મરે તય હરખ કરવો હોય તો.'

એમ કરીને પેસે તોય ગુઝર મરતા નથી. ઝેળુ પ'ગવાનને સાદે સે.
પ'ગવાન આવે સે ને ગુઝરાને મારે સે પણ પુસે સે 'તમારે સું ઝોયે?'
ગુઝરાં કે 'ખીજુ અમારે કાંઈ ઝોઈતુ નથી પણ વધરવાળવું સે' તે પ'ગવાન

દયા કરે સ્. ગુજરાં કે 'મરણ પામીએ પણ આગળ અમારે વધર કોઈ વાળી સંગે એવાં વસન આલો.' પ'ગવાને વસન આલીયાં સે.

પેસણ ગુજર તો મરી ગ્યા સે. પ'ગવાને પેસણ દેવનારાણ પેદા કરીએ સે, વોંસળ. તે પેસણ સાળુ મળીયાગરને જણીયો સે. તે મેલ ઉપર રેજ્જો સે, ગળીયોરમાં. પેસણ સોકરો રુવે સે ને મેલ ધુજે સે. રોણા-લીખાને ઝાણ થાય સે કે કોઈક નેર પાકો સે ગુજર. પેસણ રોણો દુન્તી મોકલે સે. રોણો કે 'ગુજરાનો વેસ પાનામા હોય તો મારી નાખીન આવતી રેયજે.' પેલી જાય સે. પેલા સોનાને મા ધવાડે સ્. દુન્તી આપો દન રેઈ પણ સોનાને મારી નેય સગી. પેસણ થાકીને પાસી આવી.

પેસણ લીખો રોણો વીસાર કરે સે 'પ'ગવાનને મેરવો જ નીસે તો સું. કરીએ?' એમ કરતાં કરતાં દેવનારાણ મોટો હુય જ્યો સે ને પેસે રોણા લીખાની ફાજને મારે સ્.

૨ : ૦ માન્ય ગુજરાતીમાં અનુવાદ

હરિઓમ હતા. હરિઓમનો (પુત્ર) વાધજી હતો. વાધજીને છ છોકરા થયા. એ છોકરા થયા તે મોટા થયા. પહેલા એ તે ભોજો અને મેયો. અને (ખીજ) રાણજી, ભાણજી, કાળુ અને ગીગો. એમ કરતાં એ મોટા થયા. પછી છ એ છોકરા રાજ કરતા હતા. એ ગુર્જરો હતા. એમ કરતાં (એ બધાએ) એક દિવસ વિચાર કર્યો કે 'આપણે દારુ પીવા જઈએ.' એટલે જય છે દારુ પીવા ભાહુ કલાણુને ત્યાં. તેઓ તો પછી અહીંથી ઘોડા શણગારીને ગયા ભાહુ કલાણુને ત્યાં. એક છોકરાને સાથે લીધો છે. (તેઓ પૂછે) 'ભાહુ કલાણુનું ઘર કઈ બાજુ છે?' છોકરો કહે 'અત્યારે અહીં કયાંથી આવ્યા છો?' પછી ગુર્જરો કહે 'બતાવને છોકરા, બતાવને.' આમ કરીને મારફ્ટ કરી. પછી (તેઓને) ઘર બતાવ્યું. એ હવે ભાહુને ઘેર આવ્યા.

પછી ભાહુએ આવીને પૂછ્યું 'કોણ છો? ખાટી છાશના પીવાવાળા ગુર્જર?' એમ કહીને લડવા લાગી. અને પછી કહે 'જુઓ, મારો દારુ તો રાજ પીશે, ખાટી છાશના પીવાવાળા નહીં.'

પછી તો રેંજપેંજને બહાર કાઢ્યા છે. અને સોનાનું સાંકળું આપ્યું છે, પછી તો તેઓ ખૂબ ઢીંચે છે. તેમને ઝેર ચડ્યું છે. હવે આકાશમાં ભગવાન રહે અને પાતાળમાં વાસુકિ નાગ રહે. તે બધું ઝેર છોડ્યું છે.

આથી ગુજરાતે ઘેન ચઢ્યું છે. પછી તો (એક) ગુજરાત ભગવાનને ઘેર જાય છે. ભગવાન કહે 'હું પાતાળોમાં તો જઈ શકતો નથી.' આથી તે પાછો આવ્યો છે.

ગુજરાત પાછા આવ્યા પછી ભગવાને કાળ પાડ્યો છે. તે ગાયો, માણસો, છોકરાં, બકરાં એમ બધાં મરે છે. કોઈએ અન્ન નથી રહ્યાં અને ફૂલે પાણી નથી રહ્યાં. બાર છોકરા તો આમ બેસી રહ્યા છે. એટલામાં તો એક ડોસો લીલો પૂજો લઈને આવ્યો છે. ગુજરાત તેને પૂછે છે 'એય ડોસા, તું ક્યાંથી લીલો પૂજો લઈને આવ્યો છે?' ડોસો કહે 'લઈ આવ્યો છું...જ્યાં સુકાળ છે ત્યાંથી.'

પછી તો ગુજરાતે ત્યાંથી ઉચાળા ભરીને જવા બિપડે છે. પગે લાગે છે. પછી છોકરાઓને કહે 'છોકરાઓ, ખાજો, પીજો અને મઝા કરજો. જો જીવશું તો પાછાં આવશું ગળિયોરમાં અને મરી જશું તો રામેરામ.' એમ કરીને જાય છે. પછી ફરીફરીને પાછા આવે છે અને ત્યારબાદ મેયો અને ભોજો હીયોળમાં ગયા છે.

હવે હીયોળમાં હીયોરવળ રાજ છે. એ રાજ પહેલાં વાંઝિયો હતો. પછી ભગવાને તેને એક દીકરી આપી છે. આ ઝેળુ નામે દીકરીને ભગવાને પારણામાં મૂકી દીધી છે. ઝેળુ પછી મોટી થઈ. દિવસે દિવસે મોટી થાય છે અને પછી મહેલમાં રહે છે.

પેલો ભોજો પછી બાજુમાં ઘડીક વાંસળી વગાડે છે અને ઘડીક ઘોડાયું વગાડે છે. પછી પેલી ઝેળુ કહે 'બાપુ, બાપુ, મારે તો વાછરાં-પાડાં ચારવા જવું છે તો લાવી આપો.' બાપ કહે 'ના દીકરા, આપણે તો મોટા માણસ કહેવાઈએ. આપણાથી વાછરાં-પાડાં ચરાય નહીં. આપણે તો ગોવાળ રાખ્યા છે તે એ બધા ચારશે.' ઝેળુ કહે 'બાપુ, જો નહીં લાવી આપો તો હું મહેલથી પડીને મરીશ. પણ લાવી આપો તો બરાબર છે.' પછી તો (બાપે) નોકરોને મોકલ્યા છે તે વાછરાં-પાડાં લઈ આવ્યા. લઈ આવ્યા પછી ઝેળુ સાથમાં ચારવા ગઈ છે. વાછરાં-પાડાં લઈને ઝેળુ તો ભોજો અને મેયો ગાયો ચારે છે ત્યાં પાસે ને પાસે જાય છે. પછી પેલા તો કહે 'તું મોટું માણસ કહેવાય. દૂર રહીને ચારજે. અમારી સાથે મોટા માણસથી અવાય નહીં.' ઝેળુ કહે 'ના, ના, માણસ સાથે માણસ અને ગાયો સાથે ગાયો.' આમ કરતાં કરતાં ભોજો અને ઝેળુને પ્રેમ થયો.

પછી એક દિવસ જેણે ભોળને કહે છે ‘મારી સગાઈ રાણા લીંબા સાથે કરેલી છે. પરંતુ રાણા સાથે હું નહીં પરણું.’ આમ ને આમ દિવસો પસાર થાય છે. પછી એમ કરતાં કરતાં એ બંનેએ લગ્નનું નક્કી કરી નાખ્યું. એવામાં પછી ગુર્જરા તો ગળિયોરમાં પાછા આવ્યા છે. ખાચ, પીએ ને મળ કરે છે. ભોળને તો જેણે સોળાગણને જ પરણ્યું છે. પણ રાણા (તેનો બાપ) કહે ‘મારે તો જેણે રાણા લીંબાને જ આપવી છે.’

પછી બંને બાજુથી જનો આવે છે. એક તરફથી રાણા લીંબાની જન આવે છે અને વડ-પીપળે બેઠી છે. જેણે કહ્યું છે કે ‘રાણાની જન આવે તો વડ-પીપળે બેસાડજો અને ગુર્જરાની જન આવે તો તેને બેસાડજો બાગ અને વાડીઓમાં. તે ચંપા અને કેવડાની સુગંધ લેતા ગુર્જરા ત્યાં બેસશે.’ એમ કહીને પછી જતી રહે છે. એટલામાં તો રાણાની જન આવે છે. ચંપા અને કેવડામાં બેસાડી છે. ત્યાં જેણી સાહેલી ગઈ છે. જેણે તેને કહે ‘જા, જો તો ખરી, રાણાની જન આવે ગઈ અને ગુર્જરાની હજી કેમ નથી આવી?’ સાહેલી તો પૂછવા જાય છે. એટલામાં તો (આથે) ધૂળની ડમરી ઊડતી દેખાય છે. તે મહેલ પર ચડીને જુએ છે. અને કહે ‘બા, ગુર્જરાની જન આવે છે.’ એટલામાં તો ગુર્જરા આવી પહોંચ્યા છે.

ગુર્જરાને બાગના વડે બેસાડ્યા. એટલામાં તો પેલી સાહેલી ફરીને મહેલમાં ગઈ છે. મહેલની અંદર પછી કુંવરીના ચોકે ગઈ છે. કુંવરી કહે ‘છોકરી, તું બનેવીની પાસે જાજો અને જવાબ લઈ આવજો. પહેલાં જાજો રાણાની જનમાં. બાઈએ જવાબ ફૂલોના મંગાવ્યા છે. ‘ફૂલવાડીમાં ફૂલ કેવું લાગે?’ ને પછી આવ્યા ગુર્જરાની જનમાં. પછી ગુર્જરાને કહે છે ‘ફૂલવાડીમાં ફૂલ કેવું લાગે?’ રાણાની જનમાં રાણાને ઊભો રાખી અને કહે ‘બનેવી, બનેવી, બાઈએ ફૂલોના જવાબ માગ્યા છે. કહ્યું છે કે ફૂલવાડીમાં ફૂલ કેવું લાગે?’ આમ કહ્યું એટલે રાણા કહે ‘ફૂલવાડીનું ફૂલ લાગે તુચ્છ કોડી જેવું.’ પછી તે પાછી મહેલે જાય છે. કહે ‘બાઈ, બાઈ, રાણા બનેવીએ તો કહ્યું કે ફૂલવાડીનું ફૂલ તો લાગે તુચ્છ જેવું.’

જેણે તેને કહે ‘જા પાછી ગુર્જરાની જનમાં. ભોળને ઊભો રાખીને કહેજો કે ‘ફૂલવાડીનું ફૂલ કેવું લાગે?’ છોકરી તો મોડેથી મહેલે ગઈ છે. જઈને પાછી ઊતરી. ત્યાંથી ગઈ છે ગુર્જરાની જનમાં. ભોળને ઊભો રાખીને કહે છે ‘બનેવી, બાઈએ ફૂલોના જવાબ માગ્યા છે કે ફૂલવાડીનું ફૂલ કેવું લાગે?’ ભોળે કહે ‘ફૂલવાડીનું ફૂલ લાગે, બાઈ, ચાંદા ને સૂરજ જેવું.’

એટલામાં તો પરણવાનો વખત થયો છે. એણે કહે 'જે કાંઈ કિલ્લો ઠેકા જશે તે મને લઈ જાય.' પછી રાણા લીંબો કહે 'ભોળે તો મારો માસીનો દીકરો લાઈ થાય છે તેથી કિલ્લો ઠેકા જઈશું.' પછી રાણા ભોળને કહે 'મારી પાસે ઘોડો છે, જ્યારે તારે તો લાડીલો ઘોડો છે. મને તારો ઘોડો આપ.' પણ ભોળે ઘોડો આપતો નથી. અને ઘોડો લઈને પોતે જ કાળિયો કિલ્લો ઠેકા જાય છે. પછી બધાં છટાં પડ્યાં છે.

એવામાં ભોળે આવ્યો અને ઝગડો થયો. એણે તો રાણાને પરણી છે. પરણી છે તો ખરી પણ તેના મનમાં ડંખ છે, તેણે એવાં કર્મ કર્યાં હતાં એટલે દુઃખ પડ્યું છે. દુઃખ મટાડનારા ભોળે અને મેયો છે. કહે 'ત્યાં જઈ તો મારું દુઃખ મટે. વાત ખરી છે. ત્યારે જ દુઃખ મટશે.' પછી ત્યાં ગઈ છે. ત્યાં મહેલે તો ચોકીઓ મૂકેલી છે. એક મૂક્યો હતો ફૂકડો અને બીજી મૂકી હતી ગાય. આ ચોકીઓ વઠાવીને તે ભોળને ત્યાં ગઈ છે. ભોળએ તો એણે રાખી લીધી છે.

એણે રાખી છે તે પછી રાણા જાણે છે. રાણા લીંબાના માણસો આવીને કહે છે 'ભોળ, એણે પાછી આપી દે.' ભોળે કહે 'જાઓ, નહીં આપું. સ્ત્રીને જવા દઈશ નહીં.' પછી તો ઝગડવાતું જ બને. એમ કરતાં પછી લડાઈ જમી છે. પછી છ મહિના લડ્યા પોતાના ગુર્જરા અને છ મહિના ફેજ લડી છે. રાણાની ફેજ હારવાની તૈયારીમાં છે. એમ કહેવાય છે કે ભોળ અને મેયાને તો અમરફૂંડીઓ મળેલી છે, જીવન-મરણનીફૂંડીઓ. અને ફૂંડીઓ પર ચોકી કરવામાં ભોળ અને મેયાની મા સાણ મળિયાગરને મૂકી છે. પછી ભોળે કહે 'મા, મા, ફૂંડીઓ પાસે કોઈ પણને આવવા દેજો નહીં. અને કોઈ આવશે તો અમે મરી જશું. અમર-ફૂંડીઓને તું ખૂબ સાચવજો.'

પછી તો લડાઈ લડતાં છ છ મહિના વીતી ગયા છે. રાણાની ફેજ હારવા લાગી છે. પછી તો એણે ગુર્જરાના મોત માટે ભગવાનને મળી હતી. ભગવાન કહે 'ગુર્જર તો કદી મરવાના નથી.' પછી ત્યાં ગઈ છે. ત્યાં સોવનખાર નામે ઝેર લઈ જાય છે. હવે તેને જીવન-મરણની ફૂંડીઓની ખચર પડી ગઈ. જઈને એણે કહે 'સાસુ, ઓ સાસુ, હું અહીં ધ્યાન રાખું છું, તમે ફરી આવો.' આટલું કહીને તે તો ચામર ઢાળવા મંડી છે. પછી સાસુને મોકલી આપી ને ફૂંડીઓમાં ઝેર ઠાલવી દીધું છે. એવામાં તો મા પાછાં આવે છે. જુએ છે તો ફૂંડીઓ ઉઘાડી પડી છે! એણે દેખાતી નથી

અને ગુર્જરા મરવા લાગ્યા છે!! પછી મા પણ એક ખૂણે બેસી ગઈ છે. પછી-મેયો અને બોન્ને માને કહે 'મા, મા, અમે તો હવે મરવાના. તું ખાજો, પીજો અને રાજ કરજો.' પરંતુ તોય આ ગુર્જરા મરતા નથી.

પછી ઝેણુ સોળાગણુ તો વડ પાસે પાંદડાં લેવા જાય છે. ત્યાં જ દેવીઓ રહે છે તે પાંદડાં લેવા દેતી નથી. તેઓ કહે 'ગુર્જરા યુદ્ધ છતે ત્યારે આવજો.' પછી ઝેણુ તો જંગલ જવા નીકળે છે. દેવીઓને કહે 'રાંડો, હરખ કરવો હોય તો ગુર્જરા મરે ત્યારે બધી આવજો!'

પછી ગુર્જરા તો તો પણ મરતા નથી. ત્યારે ઝેણુ ભગવાનને બોલાવે છે. ભગવાન આવીને ગુર્જરાને મારે છે. પરંતુ પહેલાં પૂછે છે 'તમારે શું જોઈએ?' ગુર્જરા કહે 'અમારે બીજું કશું નથી જોઈતું. અમારે માત્ર વેર વાળવું છે.' ભગવાન દયા આણે છે. ગુર્જરા કહે 'મરી ભલે જઈએ, પરંતુ પછીથી અમારું કોઈક વેર વાળી શકે તેવું વચન આપો.' ભગવાને વચન આપ્યાં છે.

પછી ગુર્જરા તો મરી પરવાર્યા છે. પરંતુ તેમની પાછળ ભગવાને દેવનારાયણને પેદા કર્યો છે. આ સાળુ મળિયાગરની કૂખે જન્મ્યો છે. મહેલમાં રહે છે. આ રડવા લાગે છે ને મહેલ ધૂજે છે. રાણા લીંબાને ખબર થાય છે કે કોઈક ગુર્જર નર પાક્યો છે. પછી રાણો તો એક જસૂસ સ્ત્રીને મોકલે છે. રાણો કહે 'ગુર્જરાનો વંશ પારણે જૂલતો હોય તો મારી નાખીને પાછી આવતી રહેજો.' પેલી જાય છે. પેલા છોકરાને મા ધવડાવે છે. જસૂસ આપો દિવસ રોકાય છે પરંતુ છોકરાને મારી શકતી નથી. પછી તે થાકીને પાછી આવતી રહી.

પછી લીંબો રાણો વિચાર કરે છે કે 'ભગવાનને જ તે છોકરો મારવો નથી તો આપણે શું કરીએ?' એમ કરતાં કરતાં દેવનારાયણ તો મોટો થઈ ગયો છે અને પછી રાણા લીંબાની ફાંજને મારે છે.

૩ : ૦ ભાષા-પૃથક્કરણ

૩ : ૧ ધ્વનિતત્ત્વીય

સાતુસ્વાર આં નો આં ~ ઓં વિકલ્પ :

આં	ઓં
આપાં	વોંઝીઓ
સારાં	વોંસડી

સોરાં	કોટો
સાંપા	સોંપા
ત્યાં	સોંદ
તેથ્યાં	રોંડો
છોકરાં	
સાંકળુ	
એવાં	

અનુનાસિકના સમીપવર્તી આનો આ ~ એ વિકલ્પ :

આ	એ
માગીયા	મોગીયા
વણાન	રોણાજી
	ઓમ
	પગેગદોન
	ઝોણ
	મોનવી

અહીં એ તરફનો ઝોક વિશેષ જણાય છે.

સાનુનાસિક ઈ અને અનુનાસિકના સમીપવર્તી ઈન ની ઉપસ્થિતિ :

ઈ	ઈન
ની	ઈનાવેળ
લીબા	ઈમકરતાં

અહીં 'લીબા'માં અનુસ્વાર જતો રહ્યો છે.

એ અને એમાં એની અનુપસ્થિતિ :

એ	એ
એસા	—
આગેળ	
અવે	

એ અને એ ની ઉપસ્થિતિ :

એ	એ
વેરલો	મોનવી
પરીએ	

સોરા
સોકરી

અહીં એ ની ઉપસ્થિતિ પણ નહિવત છે.

એ અને એ સિવાયના સ્વરો સાનુનાસિક મળવા :

અં	આં	ઈં	ઉં	એ	એં	ઓ	ઓં
નં	આપાં	નીં	મું	તેં	-	-	કોટા
	ઠેસાં	નીસીં	તું	મરેં			સોંપા
	કાંઈ	સોરાયીં	સું	આવેં			વોંઝીઓ

અ ' સપ્રાણ મળવો :

અ '
અ 'વે

માન્ય ગુજરાતીમાં અપેક્ષિત અના સ્થાને એની વિપુલતા :

અ	એ
પગ	પેગ
અમર	એમર
આગળ	આગેળ
નર	નેર
મરું	મેરું
વડલા	વેરલા
વટીને	વેટીન

આ ઉપરાંત માન્ય ગુજરાતીના સંદર્ભમાં ક્વચિત્ અ તેમ જ એના સ્થાને ઈ, ઉના સ્થાને એ અને એના સ્થાને ઉનાં દષ્ટાંતો પણ મળે છે :

અ	ઈ	એ	ઈ	ઉ	ઓ	ઓ	ઉ
ફરીફરી	ફીરીફીરી	છ એ	સઈ	જુઓ	ઝોવો	કોણ	કુણ
	સાથે	સાતી					

કંઠ્યોમાંના ઘોષ-મહાપ્રાણ-કંઠ્ય-સ્પર્શ ઘના ઘોષત્વનો લોપ થઈ ને બહુધા અઘોષ-છ્વિતપ્રાણ કંઠ્ય ક ' અથવા ક્વચિત્ અઘોષ-મહાપ્રાણ કંઠ્ય અ અને ઘોષ-અદ્વપ્રાણ ગ :

ઘ	ક'	અ	ઘ	ગ
ઘર	કે'ર	ખેર/ખર	ઉઘાડી	ઉગારી
ઘડીક	ક'રીક		વાઘજી	વાગજી

પર :

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૨ : ૨]

ઘોડી કોરી
ઘોડો કોરો

આ સામગ્રીમાં 'ઘોડા' ઉક્તિ પણ મળે છે. ક્યારેક ઊલટું, અલ્પપ્રાણ અધોષ નો અલ્પપ્રાણ ઘોષ પણ જોવા મળે છે. ઉ. ત. 'શકે' માટે 'સગે' માં તથા 'સુકાળ' માટે 'સુગાળ' માં કંઈયોના તાલબીકરણનું વલણ જોવા મળતું નથી.

ચ અને છ બંનેનો સ :

ચનો સ	છનો સ
સમર	સોકરી
સારવુ	સોરા
સારો	સો
વસન	સાસ

અહીં 'છોકરાં' ઉક્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

જ અને ઝ બંનેની ઉપસ્થિતિ :

જ	ઝ
જફલી	ઝોન
જુજવુ	વોંઝીઓ
કજીયો	રાઝ

મૂર્ધન્ય-સ્પર્શોમાંના ઘોષ-મહાપ્રાણ-મૂર્ધન્ય-સ્પર્શ ઢના ઘોષત્વનો લોપ થઈ ને અધોષ-ધ્વનિપ્રાણ મૂર્ધન્ય ટ' અથવા કવચિત્ ઘોષ-અલ્પ-પ્રાણ ડ મળવો :

?	ટ'	ડ
	ટે'ગો	
?	ટે'વળી	

કાઢયા

કાડીયા

છુ અને નની ઉપસ્થિતિ :

છુ	ન
અટાણે	નોકારા
રોપ્યા-ઠોપ્યા	મોનવી
પણ	પન
આપણ	દન

દંત્ય-સ્પર્શોમાંના ઘોષ-મહાપ્રાણ-દંત્ય-સ્પર્શ ધના ઘોષત્વનો લોપ થઈને અથોષ-ઈષત્પ્રાણ-દંત્ય ત ' અથવા કચિત્ ઘોષ-અદપપ્રાણ દ મળવો :

ધ	ત '	દ
નોંધાઈ ગયાં	નોંત'ાઈ ગ્યાં	
ધૂણી	તુ'ણી	
ધોળિયો	તે'ળીયો	
બધું	—	બ-દુ

આ સામગ્રીમાં ' ધવાડુ' અને ' ધુજવુ ' પણ મળે છે.
દ્વયોષ્ઠ્ય-સ્પર્શોમાંના ઘોષ-મહાપ્રાણ-દ્વયોષ્ઠ્ય-સ્પર્શ ભના ઘોષત્વનો લોપ થઈને અથોષ-ઈષત્પ્રાણ-દ્વયોષ્ઠ્ય પ ' મળવો :

ભ	પ '
ભોળો	પો'જો
ભગવાન	પ'ગવાન
અહીં ' ભોળો ' પણ મળે છે.	

૩ ૩ અને ૨ ની ઉપસ્થિતિ :

૩	૩	૨
ડો.લો	કુડી	વેરલા
કાડીયા	પડજ્યુ	કેવરા
રેડાપાડા	કલાડ	કુકરો

સામગ્રીમાં ૩ના સ્થાને ૨નાં ઉદાહરણો વિશેષ મળે છે. સંભવ છે કે ૩ એ આ લાપાસ્વરૂપમાં આવેતું ધ્વનિ હોય.

અગ્રસ્વરો ઈ અને ઐ પૂર્વે વની ઉપસ્થિતિ :

ઈ	ઐ
આવી	આવે
પત્રાવી	
આવીયા	

યૂ પૂર્વેની વની ઉપસ્થિતિનું દષ્ટાંત મળતું નથી.

અગ્રસ્થાને હ ની ઉપસ્થિતિ તથા અગ્રસ્વરો ઈ, ઐ પૂર્વે લોપ :

હ-	ઋ-ઈ	ઋ-ઐ
હતો	મયના	કચે

હટવુ

હરખ

કે

જ ની ઉપસ્થિતિ :

જ

વેળુ

કાળો

ગોનાળ

કાળ

સંયુક્ત સ્વર-વ્યંજનો :

સ્વરો :

ત્રિવર્ણી સંયોગ : —

દ્વિવર્ણી સંયોગ :

અર્ધ : અર્ધ

ગર્ધ

વર્ધર

સર્ધ

લર્ધન

ર્ધ

આર્ધ : વેરાર્ધ

લેરાર્ધ

સંગાર્ધ

પટકાર્ધન

નોત'ર્ધ

એર્ધ/એ'ર્ધ :

ગર્ધ

રર્ધ

લેર્ધ

નેર્ધ

વ્યંજનો :

ત્રિવર્ણી સંયોગ :

દ્વિવર્ણી સંયોગ :

— — ય્યા : ય્યા, ય્યાં

— — જ્ય : ઝાજ્યો, કોરાજ્યુ,

હોજ્યુ, રેજ્યો

ત : ખતા થ્ય : તેથ્યાં

— — ન : પનાવાતુ, પાતુ

ય્ય : જ્યજ્યે — દ્વિ : મેલ્લો

ય્ય : મારકુયુડ

ય્ય : હિય્યા, રેય્યા

આપાવિમર્શ : ૧૬૮૨ : ૨]

સ્ત : દો-સ્તારી રૂઝ : વોંસડી

સ્વ : પુસવુ

અહીં સંયુક્ત વ્યંજનોની સંખ્યા અત્યંત જૂન છે. વળી જે છે તેમાં પણ 'અ' જોવામાં તો 'ગીયાં' વિકલ્પ મળે છે.

આ ઉપરાંત દીર્ઘત્વ પણ અહીં નોંધપાત્ર બનતું લાગે છે. આનાં ફેટલાંક ઉદાહરણો આ મુજબ છે :

બ-દા	ના-ર	ની-ર	કુ-રી	મે-રુ	
બ-દુ	કા-ળ	લી-લો	કુ-લ	મે-લાં	દો-સ્તારી
બ-દા	સા-સુ		કે-વુ	ભો-ગ	

૩ : ૨ રૂપતત્ત્વીય

નામ :

(૧) લિંગ :

અહીં પું, સ્ત્રી. અને નપું. લિંગ એવી પ્રત્યયયુક્ત તેમ જ પ્રત્યય-રહિત, ત્રિલિંગી વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. આના પ્રત્યયો અનુક્રમે -ઓ, -ઈ અને -ઉં ~ ઉ જોવા મળે છે.

	પું.	સ્ત્રી.	નપું.
પ્રત્યયયુક્ત :	નાગરો	જફલી	ખોલરુ
	પુજો	વોંસડી	સાંકળું
	સો-રો	સોકરી	સોનુ
પ્રત્યયરહિત :	દન	ના-ર	રાઝ
	મોનવી	સાસુ	વેખ
	પેગ	વેળુ	એસમાન

(૨) વચન :

એ. વ. અને બ.વ. એવી બે વચનની વ્યવસ્થા પ્રવર્તે છે, આ માટે પું.માં આ, ઓ, યાં; સ્ત્રી.માં આ, ઓ, યા, યો; અને નપું. લિંગમાં ઓ, આ, ઓં પ્રત્યયો જોવા મળે છે.

પું.	સ્ત્રી.	નપું.
આ ઓ યાં	આ ઓ યા યો	ઓ
ધોડા મે.લો બનેલીયાં	ગાળ્યા ગાયો સો-કીયા કુડીયો	રેડોત્પાડો
સોંપા	જોતો	

[ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૨ : ૨

કેવરા		ડો-લો		આ
		ગાળ્યો		રેથાપાડા
				આં
				સારાં
				છોકરાં

સર્વનામ :

આ ભાષાસ્વરૂપમાં પુરુષવાચક સર્વનામની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે છે :

	એ.વ.	બ.વ.
પ. પુ.	મું	અમે, આપાં
બી. પુ.	તું ~ તું	—
ત્રી. પુ.	વી ~ પેલો	— પેલા
	વે ~ પેલી	

આ સામગ્રીમાંથી એ.વ.માં નપું.તું રૂપ અને બ.વ.નાં બી.ત્રી. પુરુષનાં રૂપો પ્રાપ્ત થતાં નથી. બી. પુ. બ.વ.ના રૂપનો અભાવ હોવાનો સંભવ છે.

આખ્યાત :

સાદાં અને સંયુક્ત એમ બંને પ્રકારનાં ક્રિયાપદો જોવા મળે છે. 'આલવુ', 'ફીરવુ', 'વળરવુ', 'વતાડવુ', 'સેણગારવુ' વગેરે પ્રથમ પ્રકારનાં અને 'રાખી દેવુ', 'લેવા દેવુ', 'મરી ઝાવુ', 'એડોળી કાડવુ', 'એડોળી ઝાવુ' વગેરે બીજા પ્રકારનાં ઉદાહરણો છે.

આમાં ત્રણ પુરુષ અને એ વચનની વ્યવસ્થા પ્રવર્તે છે.

કાળ પરત્વે વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યની વ્યવસ્થા જોવા મળે છે.

વર્તમાન :

વર્તમાનકાળની પુરુષ-વચન વ્યવસ્થાના પ્રત્યયો નીચે મુજબ જોવા મળે છે :

	એ.વ.	બ.વ.
પ. પુ.	- ઉં	- ઈએ, - ઈજા
બી. પુ.	- એ	- આ
ત્રી. પુ.	- એ ~ ં	- એં ~ એ ~ ં
	વર્તમાનનું સહાયકારી ક્રિયારૂપ સ્. છે.	

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૨ : ૨]

ભા / ૨

૫૭

ભૂતકાળ :

ભૂતકાળનો સામાન્ય પ્રત્યય -જય છે. તેના પછી લિંગ-વચનના પ્રત્યયો આવે છે. 'આજ્યો', 'આજ્યા', 'પડજ્યુ', 'રેજ્યો' વગેરે આનાં દૃષ્ટાંતો છે. આ ઉપરાંત -ય ('ગીયા', 'આવીયા'), ધ ('લીધો', 'લીધી'), -ઠ ('ખેઠાં') અને -ઠ ('આવી', 'લાગી') જેવા પ્રત્યયો પણ આ સામગ્રીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સહાયકારક હોનાં રૂપોમાં 'હતો' 'હતી' ~ 'અતી', 'હતા' મળે છે. નપું. 'હતું' તેમ જ 'હતાં' માટેનાં રૂપો આ સામગ્રીમાંથી મળતાં નથી. દ્વંકાં રૂપોમાં 'તો' અને 'તી' પ્રાપ્ત થાય છે.

ભવિષ્ય :

ભવિષ્યમાં નીચે મુજબનાં રૂપો પ્રાપ્ત થાય છે :

	એ.વ.	બ.વ.
પ. પુ.	—	— સું, — સું (એરસું, ઝીવસું)
ખી. પુ.	—	—
ત્રી. પુ.	-સે (ખેસસે) -સી (પીસી) -સીં (મટસીં)	સે (સારસે)

પ. પુ. તથા ખી. પુ. એ.વ. અને ખી. પુ. બ.વ.નાં રૂપો અહીં મળતાં નથી. આ સિવાય મંદ આસાર્થ માટે જ ('ખોલજે', 'ખાજે', 'પીજો'), ઝ ('આવજે') તેમ જ જય ('ખેસારજ્યો'); ભારવાચક અર્થે સ ('સોળાગણ સ') અને જ ('એરપાવાનું જ'); અને નકારાર્થે નં ~ નંય ~ નંય ~ નસી ~ નીંસી ~ નીંસે ~ નીં ~ ના ~ નથી ~ મા પ્રવર્તમાન હોવાનું જણાય છે.

૩ : ૩ શબ્દતરવીય

અટાણે (અ.) અત્યારે
અણી (સર્વ. સ્ત્રી.) આ
? અણીએસે (અ.) અહીં જ
અવે (અ.) હવે
અ'વે (અ.) હવે
અસરાં (અ.) મોડેથી

આગેળ (અ.) આગળ
આપાં (સર્વ.) આપણે
આલવુ (ક્રિ.) આપવું
આવણુ (ક્રિ.) આવવું
આસની (અ.) નજીક
? આહા (સહા. ક્રિ.) હતી
ઈનાવેળ (અ.) એ પછી

ઈયોને (સર્વ.) તેને
 ઉતરવું (કિ.) ઉતરવું
 એકવળી (અ.) એક તરફ
 એતરામા (અ.) એટલામાં
 એન (ન.) અન્ન
 એમર (ત્રિ.) અમર
 એય (સંખો.) એ
 એ-રપવું (કિ.) લડવું, ધમકાવવું
 એરપાવું (કિ.) બાથંબાથ આવવું
 એ-રાવણું (કિ.) દેખાડવું
 એવાં (અ.) અહીં
 એવાં (વિ.) એવાં
 એસમાન (ન.) આકાશ
 એસા (અ.) અહીંથી
 એસે (અ.) અહીં
 એંડોળવું (કિ.) ઠેકાડવું
 ક'રીક (સ્ત્રી.) ધડીક
 કળયો (પું.) ઝગડો
 કરણી (સ્ત્રી.) કર્મ
 કાળ (પું.) દુષ્કાળ
 કાળો (વિ.) કાળો
 કુકરો (પું.) કૂકડો
 કુડી (સ્ત્રી.) કુંડી
 કુણ (સર્વ.) કોણ
 કેયુ (વિ.) કેવું
 કે'ર (ન.) ધર
 કેવરા (પું. બ.વ.) કેવડા (વૃક્ષ)
 કેવુ (વિ.) કેવું
 કેસાં (અ.) કચાંથી
 કેસાર (અ.) કચાંથી
 કોઈ (વિ.) કોઈ

કોઈક (સર્વ.) કોઈક
 કોટ (પું.) કિલ્લો
 કોદારા (પું. બ.વ.) કોડીઓ
 કો'રી (સ્ત્રી.) ઘોડી
 કો'રો (પું.) ઘોડો
 ખાટી (વિ.) ખાટી
 ખેર (ન.) ધર
 ખોલડુ (ન.) ધર
 ગળીયોર (ન.) ગામનું નામ
 ગાળ્યા (સ્ત્રી. બ.વ.) ગાયો
 ગાળ્યો (સ્ત્રી. બ.વ.) ગાયો
 ગાય (સ્ત્રી.) ગાય
 ગાયો (સ્ત્રી. બ.વ.) ગાયો
 ગોવાળ (પું.) ગોવાળ
 ઘોડા (પું. બ.વ.) ઘોડા
 છોકરાં (ન. બ.વ.) છોકરાં
 જો (અ.) શરતવાચક છે
 જોયૂં (અ.) બાજુ
 જોન (સ્ત્રી.) જન
 જાપ (પું.) જવાબ
 જેળુ (સ્ત્રી.) એક નામ
 જોણ (સ્ત્રી.) જાણ
 જોન (સ્ત્રી.) જન
 ડોલો (સ્ત્રી. બ.વ.) ડોકાં
 તય (અ.) ત્યારે
 તરસ (સ્ત્રી.) તરશ
 તી (સર્વ.) તે
 તુ (સર્વ.) તું
 તુ'ણી (સ્ત્રી) ધૂણી
 તે (સર્વ.) તે
 તે (અ.) તો

તેતાનુગ (ન.) ત્રેતાયુગ
 તેથે (અ.) ત્યાં
 તેથ્યાં (અ.) ત્યાંથી
 તો'ળીયો (વિ.) થોળો
 ત્યાં (અ.) ત્યાં
 - ત્યાર (સર્વ.) તારો
 થુ (અ.) ત્યાં
 થુ (સર્વ.) તું
 દન (પુ.) દહાડો
 દા-ડુ (પુ.) દાડુ
 દીન (પુ.) દિવસ
 દુખ (ન.) દુઃખ
 દુ-તી (સ્ત્રી.) સ્ત્રી દૂત
 દેવીઓ (સ્ત્રી. બ.વ.) દેવીઓ
 દો-સ્તારી (સ્ત્રી.) મૈત્રી
 ધવાડવુ (કિ.) ધવરાવવું
 ધુજવુ (કિ.) ધૂજવું
 નાગરો (પુ.) નાગ
 ના-ર (સ્ત્રી.) નારી
 નેર (પુ.) નર
 નેવાણુ (ન.) કૂવો
 નોકારો (પુ. બ.વ.) નોકરો
 પ'ગવાન (પુ.) લગવાન
 પણુ (અ.) પણ
 પન (અ.) પણ
 પર (અ.) ઉપર
 પરીઓ (પુ.) ડોસો
 પાડા (પુ. બ.વ.) પાડા
 પાણી (ન.) પાણી
 પ'ાય (પુ.) લાઈ
 પારવુ (કિ.) પાડવું

પાસી (વિ.) પાછી
 પીપળો (પુ.) પીપળાનું વૃક્ષ
 પીયાળ (સ્ત્રી.) પાતાળ
 પીરાં (પુ. બ.વ.) પીરો
 પેગ (પુ.) પગ
 પેલ (અ.) પહેલાં
 પેસણુ (અ.) પછી
 પેસે (અ.) પછી
 પોનુમ (ન. બ.વ.) પાંદડાં
 ફેગ્ને (સ્ત્રી. બ.વ.) ફેગ્ને
 બત્તા (વિ.) બધા
 બ-દુ (વિ.) બધું
 બા-ર (વિ.) બાર
 ? બો-ગ (સ્ત્રી.) સુગંધ ?
 મટવુ (કિ.) મટવું
 મયના (પુ. બ.વ.) મહિના
 ? મળીયાગર (વિ.) અટક ?
 માણસો (પુ. બ.વ.) માણસો
 માથે (અ.) ઉપર
 માર (સર્વ.) મારું
 મારકુડ (સ્ત્રી.) મારકૂટ
 માસનણુ (વિ.) માસીનો
 માસા (પ્રત્યય) માં
 જેમકે સેવરમાસા
 માંય (અ.) અંદર
 મેલવુ (કિ.) મેલવું
 મોહમાયા (સ્ત્રી.) પ્રેમ
 મોનવી (પુ.) માણસ
 રાઝ (ન.) રાજ
 રુણુ (કિ.) રોવું
 રેખા (અ.) ત્યાં

રેયૂયા (પું. બ.વ.) રેલા,
 યુવાન બળદો
 લાડીયો (વિ.) લાડકો
 લી.યો (વિ.) લીલું
 લેર (સ્ત્રી.) મઝા
 વધર (ન.) વેર
 વણાન (સર્વ. પું.) તેને
 વચન (ન.) વચન
 વાગ (પું.) બાગ
 વાસીક (પું.) વાસુકિ
 વી (સર્વ. પું.) તે
 વીસ (ન.) ઝહેર
 વે (સર્વ. સ્ત્રી.) તે
 વેખ (ન.) ઝહેર
 વેટવુ (ક્રિ.) ઓળંગવું
 વેરલો (પું.) વડલો
 વેન્સ (પું.) વંશ
 વેસે (અ.) વચ્ચે
 વેસા (અ.) ત્યાં
 વેળુ (સ્ત્રી.) વેળા
 વાંઝીઓ (વિ.) વાંઝીઓ
 વાંસુડી (સ્ત્રી.) વાંસળી
 વાંસળ (અ.) વાંસે
 સ (અ. ભાર) જ
 સકુગે (અ.) સાથે
 સમર (ન.) ચામર
 સારવુ (ક્રિ.) ચારવું
 સારાં (ન. બ.વ.) બકરાં
 સારો (પું.) ચારો
 સાસુ (સ્ત્રી.) છાશ
 સુરુઝ (પું.) સૂર્ય

સેરવુ (ક્રિ.) ચડવું
 સો (વિ.) છ
 સોક (પું.) ચોક
 સોકરી (સ્ત્રી.) છોકરી
 સોકરો (પું.) છોકરો
 સોન્કી (સ્ત્રી.) ચોક્કી
 સોરા (પું. બ.વ.) છોકરા
 સોરાં (ન. બ.વ.) છોકરાં
 સોંદ (પું.) ચંદ્ર
 સોંપા (પું. બ.વ.) ચંપાનાં ઝાડ
 સા (અ.) ત્યાં
 સાતી (અ.) સાથે
 સાથે (અ.) સાથે
 સાદવુ (ક્રિ.) બોલાવવું
 સારે (અ.) સાથે
 સાન્સુ (વિ.) સાયું
 સાંકળું (ન.) સાંકળું
 —સી (પ્ર.) —થી
 સીરાવર (વિ.) કન્યાની સાથે રહેનારી
 સગાળ (પું.) સુકાળ
 સું (વિ.) શું
 સેણુગારવુ (ક્રિ.) શણુગારવું
 સેતા (વિ.) બધા
 સેવર (સ્ત્રી.) સવાર
 સેવર (અ.) હવે
 સેાનુ (ન.) સોનું
 ? સ્નાનખાર (પું.) એક ઝેરી પદાર્થ
 ? સોળાગણ (વિ.) સંબોધન
 હજી (અ.) હજી
 હટવુ (ક્રિ.) હટવું
 હરખ (પું.) આનંદ

૩ : ૪ વાક્યતત્વીય

૧. પન મારે લેઈ આલ તોખરાખર સે.
૨. કોટ એ ડોળસે એ માર લેઈ ઝાય.
૩. તે સાળુ મળીયાગરને જણીયો સે.
૪. બેયાંને લગન નોંત'ઈ દીયાં.
૫. રોણાએ ઉભો રાખી કે...

હીયોરવળ (પુ.) રાગનું નામ
હીયોળ (ન.) ગામનું નામ
હીરાવર (વિ.) કન્યાની સાથે.
રહેનારી

અહીં વાક્ય ૧-૨માં માન્ય ગુજરાતીમાં 'મને'ની અપેક્ષા છે ત્યાં 'મારે' વપરાયેલ છે. ન્યારે વાક્ય ૩-૪માં આ જ રીતે 'એ'ની અપેક્ષા છે ત્યાં 'ને' પ્રયોજાયેલ છે. વાક્ય ૫માં આથી ઊલટું, 'ને'ની અપેક્ષા છે ત્યાં 'એ' વપરાયેલ જોવા મળે છે.

૪ : ૦ સમાજગત

આ ભાષા-સ્વરૂપ દ્વારા કેટલીક સામાજિક ઘિનાઓ પર પ્રકાશ પડે છે તે નીચે મુજબ છે :

સંગાઠસંબંધો અને સંબોધન :

અહીં સાર્વત્રિકરૂપે 'તૂ' નો પ્રયોગ જોવા મળે છે. વાક્યોમાં બી.પુ. બ.વ. નો પ્રત્યય-એ આવતો હોવા છતાં કયાંયે 'તમે'નો સમાનાર્થી અહીં મળતો નથી. રાણો અને એળુ બાપદીકરી પરસ્પર 'તૂ' થી વ્યવહાર કરે છે. એળુ પિતા માટે 'બાપુ' ઉક્તિ પ્રયોજે છે અને પિતાને સંબોધે છે ત્યારે 'બાબા' નો ઉપયોગ કરે છે. સામે રાણો એળુને લાડવાચક 'દીકરા' થી સંબોધે છે. એળુ પોતાના પિતાને રેડાપાડા લઈ આપવા માટે સંબોધે છે ત્યારે 'બાબા' કહે છે પરંતુ રેડાપાડા 'લેઈ આલ' કહે છે. વળી 'ને' લેઈ આલે' તો પોતે મહેલ પરથી પડતું મૂકીને મરી જવાનું જણાવે છે ત્યાં પણ 'તૂ'નો પ્રયોગ જ છે.

ભોળો પણ એળુને 'સોવરેણુ તુ દુરી રેજે' થી જણાય છે તેમ 'તૂ' થી સંબોધે છે. એળુની સાહેલી એળુને 'બા' થી અને એળુના થનાર પતિને 'બનેવી' થી સંબોધે છે. આ વાત 'બા ગુઝરાંની જોન આવે સે' અને 'ભોઝાને કયે સે બનેવી, બાયે ઝાપ માગીયા સે' આ વાક્યો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

સન્નારીને માનથી સંબોધવામાં 'બાઈ' નો પ્રયોગ થયેલો છે. 'સોકરીઃ બાઈના સોક ગઈ સે', 'બાઈ, બાઈ, રોણે બનેવીએ તો કેયું કે...' વગેરેમાંથી.

તેમ જ રાણા અને ભોળે બંને એળુની સાહેલીને 'ખાઈ' કહે છે તેમાંથી ફક્ત થાય છે.

ભોળે અને ગુઝરો ભોળની માને 'મા' કહે છે, પરંતુ 'તું ખાજે, પીજે, ને રાજ કરજે' થી જણાય છે તેમ 'તૂ' થી સંબોધે છે. એળુ ભોળની માને 'સાસુ' કહે છે.

લીંબો રાણા ભોળની પોતાની સાથેની સગાઈ દર્શાવવા માટે 'માસજણ પંચ' ઉક્તિ યોજે છે. આથી માસીના દીકરા માટે આ ઉક્તિ વપરાતી હોવાનું બહાર આવે છે.

સામાજિક દરજ્જાની અભિવ્યક્તિ :

અહીં લાહુ કલાડ પોતાનો દાડુ તો રાજ પી રાકે, 'ખાટી સાસુના પીનારા નેય' કહે છે તેમાં ગુર્જરાનો નીચો દરજ્જો પ્રતિબિંબિત કરવામાં આવ્યો છે. વળી એળુ પોતાના પિતાને રેડાપાડા લઈ આપવાનું કહે છે ત્યારે તેને સમજવતાં રાણા 'ના, ના, દીકરા, આપણુ તો મોટાના મોનવી વાળુ ને આપણુ રેડાપાડાં ને સારીએ' કહે છે તેમાં એળુને ઊંચા દરજ્જા પ્રત્યે સન્નગ કરવામાં આવી છે.

જ્યારે ભોળે લાહુ કલાડને સોનાનું સાંકળું આપે છે ત્યારે તેને લાહુ દાડુ આપે છે અને 'રોણ્યા-ઢોણ્યા-ફાલતુઓ - ને લાહુ કલાડ બહાર કાઢે છે. અહીં સાંકળું આપવાથી ભોળનો સામાજિક દરજ્જો ઊંચો આવતો બતાવાયો છે.

આ ઉપરાંત એળુ રાણાની જાનને 'વરલા-પીપળાં' બેસાડવાનું અને ભોળ ગુઝરની જાનને 'વાગી ને વારીયાં' બેસાડવાનું કહે છે તેમાં રાણાનો દરજ્જો નીચો ઉતારવાનો અને ભોળનો દરજ્જો વધારવાનો ખ્યાલ જોવા મળે છે.

આમ વિવિધ પ્રકારના સામાજિક વ્યવહાર દ્વારા અહીં સામાજિક દરજ્જાની ચડઉતર પ્રતિબિંબિત થતી જોવા મળે છે.

પ્રાચીન સાહિત્યિક શબ્દકોશોનાં વિવિધ પાસાં

હરિવલ્લભ ભાયાણી

(૧)

પ્રાચીન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત શબ્દકોશો (કેટલાક શાસ્ત્રીય કોશોને બાદ કરતાં) મુખ્યત્વે કવિઓ માટે રચાયેલા. તે તે સમયમાં સાહિત્યમાન્ય ગણાતા શબ્દો તેમાં નોંધાયા છે. જુદાજુદા સમયે રચાયેલા કોશોની સામગ્રીની તુલના કરવાથી, તેમની શબ્દસંખ્યા, વપરાશમાંથી લુપ્ત થયેલા અને નવાગત શબ્દો નથા અર્થપરિવર્તન વગેરે તપાસવાથી સંસ્કૃતની સાહિત્યિક શબ્દાવલિમાં થયેલા પરિવર્તન ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. નવા શબ્દોના મૂળમાં (૧) નવાનવા ગુણવાચક પર્યાયો ધરી કાઢવાનું વલણ, (૨) સામાન્ય વ્યવહારની વિવિધ બોલીઓનો પ્રભાવ અને (૩) બદલાતો જીવનસંદર્ભ—એ બાબતો રહેલી છે. સંસ્કૃતનું કોશસાહિત્ય ધણું વિપુલ અને સમૃદ્ધ છે. તેના પ્રયોજનને અનુરૂપ રહીને તેમાં જીવન-જગતના વ્યાવહારિક વર્ગીકરણ અનુસાર શબ્દસામગ્રી રજૂ કરાયેલી છે, અને પર્યાયાત્મકતા અને નાનાર્થતાના ધોરણોને આધારે તેમની ગોઠવણી થયેલી છે. અહીં મુખ્યત્વે યાદવપ્રકાશના ‘વૈજયંતી કોશ’, તેના પર આધારિત ‘ભોજનિઘંટુ’ કે ‘નામમાલિકા’ અને હેમચંદ્રના ‘અભિધાનચિન્તામણિ’—એમને આધારે થોડોક ઊદાહરણ કર્યો છે.

મુખ્યત્વે તો ઉત્તરોત્તર થતી રહેલી ગુણવાચક પર્યાયોની વૃદ્ધિ, પ્રાકૃત-અપભ્રંશનો પ્રભાવ અને દ્રાવિડી વગેરે ભાષાઓના પ્રભાવ પર ધ્યાન દોરવા ધાર્યું છે. આમાં બહુભાષિતાએ અને સાહિત્યિક શૈલીનાં વિશિષ્ટ વલણોએ નવા શબ્દોના ઘડતરમાં અને પ્રચલનમાં જે ભાગ લેજવ્યો છે તે થોડાંક ઉદાહરણો વડે દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અને સાહિત્યવિચારની દૃષ્ટિએ આ વિષયમાં ખોજ ચલાવવાનું અત્યંત રસપ્રદ જણાશે.

નીચે ‘અમરકોશ’ કે ‘નામલિંગાનુશાસન’, (સંપા. ધ. કે. ખંડોલ, ૧૯૧૧), યાદવપ્રકાશકૃત ‘વૈજયંતી કોશ’ (સંપા. હરગોવિંદ શાસ્ત્રી, ૧૯૭૧), ‘ભોજનિઘંટુ’ કે ‘નામમાલિકા’ (સંપા. કુલકણ્ણી અને ગોખલે, ૧૯૫૫), ‘અભિધાનચિન્તામણિ’ [સંપા. (૧) વિજયકસ્તૂરસુરિ, ૧૯૫૭; (૨) હેમચંદ્ર-વિજય, ૧૯૭૬], ‘દેશીનામમાલા’ (સંપા. પિશેલ અને રામાનુજસ્વામી, ૧૯૩૮) એ કોશોમાંથી ઉદાહરણો આપ્યાં છે. તેમના સંકેત અનુક્રમે અમ૦, વૈજ૦, ભોજ૦, અલિ૦ અને દેશી૦ એ પ્રમાણે રાખ્યા છે.

(૨)

(૧) શ્વાનવાચક શબ્દો

અમંમાં શ્વન અને કુક્કુર ઉપરાંત નીચેના ગુણવાચક પર્યાયો આપેલા છે:

કૌટેયક : 'કુલ એટલે કે ધરતું ગ્રાણી'

સારમેય : 'સરમાનો પુત્ર'

મૃગદંશક : 'પશુઓને બચકું ભરનારો'

ભષક : 'ભસનારો'

આમાં વૈજંમાં નીચેના ગુણવાચકો ઉમેરાયા છે :

વીર્ધનાદિન્ : 'લાંબો સમય પોક મૂકનાર'

ગૃહમૃગ : 'ધરતું ગ્રાણી'

ક્રોધન : 'ખિન્ન'

કપિલ : 'રતાશ પડતા રંગવાળો'

જિહ્વાપાન : 'જીભથી પીનારો'

પુરોગામી : 'મોખરે ચાલનારો'

કૃતજ્ઞો : 'ઉપકાર જાણનારો'

રાત્રિજાગર : 'રાતે જાગનારો'

અસ્થિસ્નાદ : 'હાડકાં ખાનારો'

આ ઉપરાંત મળ્ડલ, મલુહ, ઇન્દ્રમહ અને યક્ષ એ પણ શ્વાનવાચક શબ્દો તરીકે આપેલા છે.

આમાં અભિંમાં નીચેના પર્યાયો ઉમેરાયા છે :

શાલાતૃક : 'ધરતો વરુ'

વક્ત્રવાલધિ : 'વાંકી પૂંછડીવાળો'

રતકીલ, રતશાયિન્, રતવ્રજ, રતાન્દુક : આ ગુણવાચકો શ્વાનના મૈથુન-પ્રકારને અનુલક્ષે છે.

આ ઉપરાંત કુર્કુર (કુર્કુરતું અતિસંસ્કૃત રૂપ - જેમ કુર્કુટ ઉપરથી કુર્કુટ) અને રસનાલિહ (= જિહ્વાપાન) આપેલા છે.

શેષંમાં નીચેના ઉમેરાયા છે :

શિવારિ : 'શિયાળનો શત્રુ'

સ્વજાતિદ્વિષ્ : 'જાતવાળાનો શત્રુ'

ઇન્દ્રમહકામુક : 'ઇન્દ્રના ઉત્સવની કામના વાળો'

ભાષાવિમર્શ : ૧૮૮૨ : ૨]

આ ઉપરાંત સૂચક, રૂઠ અને ઘનંતપ પણ આપેલા છે. વૈજના મલ્લહનું અહીં મલ્લહ એવું રૂપ મળે છે. એમાંથી એક પાઠબ્રહ્મતાનું પરિણામ છે.

દેશીમાં કવિલ, મંડલ અને હંદમહકામુખો નોંધેલા છે. આ પ્રાકૃત શબ્દો પરથી સંસ્કૃત કવિલ, મંડલ અને હંદ્રમહકામુક થયેલા જણાય છે. હંદ્રમહ (ભોજનામાં તે હંદ્રમૃગ બની ગયો છે!) એ હંદ્રમહકામુક ઉપરથી કર્શીક ગરબડ થતાં નીપજ્યો લાગે છે. મંડલ નામના મૂળમાં કદાચ કૂતરાની ગોળ ફરીને ખેસવાની અને ગૂંચળું વળીને સૂરાની ટેવ હોય.*

(૨) ગર્દભવાયક શબ્દો

અમંમાં ગર્દમ, રાસમ, સ્મર, વાલેય અને ચક્રીવત્ એટલા આપ્યા છે. આમાં પહેલાં ત્રણના મૂળમાં બૂંકવાનો કર્કશ અવાજ છે. અમ પ્રાણીવાયક પ્રત્યય છે. ગર્દ ‘બૂંકવું’, રસ્ ‘ચીસ પાડવી’, સ્મર ‘કર્કશ’ એમને આધારે નામ પડેલાં છે.

વૈજનામાં આ યાદી ગુણવાયકો વડે ઘણી વિસ્તરી છે. વધારેના પર્યાયો નોંધો.

રક્ષસ્વર ‘કર્કશ સ્વર વાળો’

ધૂમ્નકર્ણ ‘રાખોડી કાન વાળો’

મારસહ ‘ભાર વેંઢારનારો’

ચિરમેઢી ‘લાંબો સમય મૂતરનારો’

ગોર્દનક (ભોજનામાં ગર્દનક છે તે પાઠ યોગ્ય જણાય છે) ‘બૂંકનારો’

વઢવાપતિ ‘ઘોડીનો વર’ (આ પર્યાયનું મૂળ અસ્પષ્ટ છે.)

આ ઉપરાંત નેમિ, શલ અને કોલિષ્ટ આપેલા છે. આમાંથી કોલિષ્ટ દ્રાવિડી મૂળનો જણાય છે. સરખાવો મલયાલમ કઙ્ગુદા વગેરે (‘દ્રાવિડિઅન. ઇન્ટિમો. ડિફેન્સરી’, ૧૧૪૯).

(૩) મહિષવાયક શબ્દો

અમંમાં મહિષ, હુલાય, કાસર અને સૈરિમ ઉપરાંત વાહદ્વિષત્ આપેલ છે. આમાં હુલાયનો સંબંધ (કાદવમાં) આળોટવા સાથે છે, અને

*અમરકોશ ૨-૪-૨૨ માં અલર્કસ્તુ યોગિતઃ એવો નોંધ પાઠ છે તે બ્રહ્મ જણાય છે. હેમચંદ્રે રોગિતઃ આપેલ છે. રોગી કૂતરો, હડકાયો કૂતરો તે અલર્ક.

વાહદ્વિષત ધોડાનો શત્રુતા ઉપર આધારિત છે. વૈજંમાં અશ્વારિ, તો અલિંમાં
વાહરિપુ છે. વૈજંમાં અનેક ગુણવાચકો પરથી બનેલા પર્યાયો નોંધ્યા છે :

ગદ્ગદસ્વર ‘ધોધરા અવાજ વાળો’

કૃષ્ણશૃંગક ‘કાળાં શીંગડાં વાળો’

કલ્પ ‘કાળો’

યમરથ (અલિંમાં યમવાહન) ‘યમનું વાહન’

રજસ્વલ ‘રજોટાપેલો’

ધીરસ્કન્ધ (આ અલિં પ્રમાણે; વૈજંનો વીરસ્કન્ધ બ્રષ્ટ પાઠ જણાય
છે.) ‘દઢ સ્કંધ વાળો’.

હંસકાલીસુત ‘હંસકાળીનો પુત્ર’

આ ઉપરાંત જલાત્મા, હેરમ્બ, જરન્ત, પોત્રિ, સ્કન્ધશૃંગ, કટાહ અને
દંશલાલિક આપેલા છે. અલિંમાં દંશમીરક ‘ડાંસથી લડકતો’ અને
લાલિક ‘લાળ પાડતો’ એમ બે શબ્દો છે, અને રક્તાક્ષ ‘રાતી આંખો
વાળો’ વધારે છે. જલાત્મા = જહાત્મા લાગે છે. હેરમ્બ દેશ હોવાનું હેમચંદ્ર
નોંધ્યું છે. પોત્રિન્ સામાન્ય રીતે ભૂંડના અર્થમાં જાણીતો છે. કટાહ
દ્રાવિડી મૂળનો છે. ગુજરાતી સ્વઢાઈ એ જ મૂળમાંથી આવેલો છે. જુઓ
કનડા કઢાચ્ વગેરે (દ્રા. ઇ. ડિ., ૯૪૩).

આ જ પ્રકારે વિવિધ પશુનામોની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર રચાયેલા
કોશોમાં વધારો થતો ગયો છે, અને નવાનવા ગુણવાચક પર્યાયો દ્વારા કે
પ્રાદેશિક પ્રયોગો (ભારતીય-આર્ય કે દ્રાવિડી) દ્વારા નવી શબ્દસામગ્રી
પ્રાપ્ત કરાઈ છે.

(૩)

આ જાતનાં વસ્તુતઃ હજારો ઉદાહરણો આપી શકાય. આ તો તિલતુપમાત્ર
નિર્દેશ છે. છતાં બીજા કેટલાક ગુણવાચક પર્યાયો અને પ્રાદેશિક મૂળના
નવતર શબ્દોને છૂટકત્રુટક સ્પર્શ કરીએ.

સૂર્યવાચક શબ્દોમાં અમં પછી થયેલી વૃદ્ધિમાંથી નીચેના જુઓ :
વૈજં માંથી :

તમોરિપુ ‘અધારાનો શત્રુ’

સ્વાધ્વનીન (= ગગનાધ્વગ) ‘આકાશનો પ્રવાસી’

અનૂરુધારથિ ‘સાથળ વગરનો (અરુણ) જેનો સારથિ છે’

આધાવિમર્શ : ૧૯૮૨ : ૨]

પ્રત્પૂષ્કલમ્બર 'પ્રભાતનો ભભકો'

જલતસ્કર 'પાણીનો ચોર'

આ ગુણવાચકો ઉપરાંત પેઠ, દૃશ્ય એ વૈદિક મૂળના અને મુળીર, પાણિ, પાસિ જેવા અજ્ઞાત મૂળના શબ્દો ત્યાં નોંધાયા છે. અભિં આર્મા ચક્રવાન્ધવ ('ચક્રવાકનો સ્વજન') અને ગગનધ્વજ ('આકાશનો ધ્વજ') ઉમેરે છે.

નવતર ગુણવાચકો ઘડી કાઢવાના પ્રયત્ન વલણનાં ખીજાં થોડાંક ઉદાહરણ :

ભોજન માંથી :

કાન્તાનયનસન્નિભ ('સુંદરીના નયન જેવો' - 'સુખ') 'સમુદ્ર'

વાર્ધિસુત ('જલનિધિનો પુત્ર') 'ચંદ્ર'

કાલદૂત ('કાળનો દૂત') 'ધૂમકેતુ'

ગન્ધર્વમન્દિર ('ગંધર્વોનું ઘર') 'આકાશ'

નિશાકરકુટુમ્બિની ('ચંદ્રની ગૃહિણી') 'રાત્રિ'

ધારાધરપથસ્થિત ('મેઘપથમાં રહેલું') 'સ્વર્ગ'

પૂર્વદેવપુરોહિત ('અસુરગુરુ') 'શુક્રાચાર્ય'

વિવાહ ('પક્ષીના વાહનવાળા') 'વિધ્વ'

વિહગધ્વજ ('પક્ષીના ધ્વજવાળા') 'વિધ્વ'

મધુતૃણ ('મીઠું ધાસ') 'શેરડી'

મ્લેચ્છમોજ્ય ('મ્લેચ્છોનો ખોરાક') 'ઘઉં'

મ્લેચ્છાસ્ય ('મ્લેચ્છોના મોં જેવું - લાલ') 'ત્રાણ'. આ સાથે અભિંમાં આપેલ મ્લેચ્છકન્દ ('મ્લેચ્છોનો કંદ') 'લસણ' સરખાવી શકાય.

(૪)

સંસ્કૃત કોશોમાં પ્રાકૃત-અપભ્રંશ શબ્દોનો તથા સમકાલીન ભારતીય-આર્ય બોલીઓનો પ્રભાવ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો છે. થોડાંક ઉદાહરણો નીચે આપેલ છે :

ગોધ 'મનુષ્ય' (વૈજ૦) : પ્રા. ગોહ,

ચર્મપ્રસેવિકા 'ધમણ' (વૈજ૦) : દે, પસેવિકા 'કોથળી', મરાઠી પસિવી.

ચિહ્ન 'ચીકણી સોપારી' (વૈજૃં)

ચુલ્લપ્પા 'બકરી' (વૈજૃં) : દે. ચુલ્લપ્પ 'બકરો'

તંપા, તંવા 'ગાય' (વૈજૃં) : પ્રા. તંવા (મૂળમાં તાન્ના 'તાંઆ-વરણી, રતાશ પડતા રંગની')

દધિમુલ્લ 'વાનર' (વૈજૃં) : દે. દહિમુલ્લ

બલીમુલ્લ 'વાનર' (વૈજૃં) : પ્રા. બલિમુલ્લ

બહુકર 'ઝાડુ કાઠનાર' (અમૃં); બહુકરી 'સાવરણી' (અભિૃં) : દે. બહુઝારી, બઠઝારી 'સાવરણી, બુઠારી'

મસાર 'ઇંદ્રનીલ' (ભોજૃં) : પ્રા. મસાર 'કસોટીનો પથ્થર', મસારગલ્લ 'રત્નવિશેષ'

વત્સીય 'ગોવાળ' (વૈજૃં) : દે. વત્સીય (દેશ શબ્દનું વત્સીપ - એટલે કે ગોપ - એવું મૂળ હોઈને કોશમાં વત્સીય એ વત્સીપનું બ્રષ્ટરૂપ તો નથી એવો પ્રશ્ન થાય છે.)

વરાટક 'દોરકુ' : ગુજ. વરાડું, વરેડું (ટર્નરે મહાભારતમાંથી વટારક નોંધ્યો છે, પણ વરાટક ગુજ. વગેરેના શબ્દોનું પૂર્વરૂપ છે.)

વેગદંડ, વેદંડ 'હાથી' (ભોજૃં) : પ્રા. વેયંડ, વેંડ

વૈષટિક 'રત્નકાર, મણિયાર' (વૈજૃં), વૈષટિક (અભિૃં) : પ્રા. વૈયઙ્ગિઃ; વૈષઙ્ગ 'જડવું' (વૈષટિક બ્રષ્ટ પાઠ છે.)

(૫)

દ્રાવિડભાષી પ્રદેશોમાં પણ ઘણું સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રાચીન સમયથી રચાતું આવ્યું છે. 'વૈજયન્તી' જેવા અનેક કોશો પણ એ પ્રદેશમાંથી તૈયાર કરાયા છે. એટલે દ્રાવિડી શબ્દો સાહિત્ય અને કોશમાં લેવાતા રહ્યા હોય એ સમજી શકાય તેમ છે.

આ પહેલાં કોલિટ 'ગધેડો' અને કટાહ 'પાડો' એ દ્રાવિડી મૂળના હોવાનું સ્પષ્ટ થયું છે. આ ઉપરાંત કુરંગ 'વાનર' (વૈજૃં) એ જ અર્થના તેલુગુ કોહંગુ (દ્રા. ૦ ઈ. ૩૦, ૧૮૨૦) સાથે અને મોરટ 'ખાટી છાશ' (વૈજૃં) તમિળ મોર 'છાશ' (દ્રા. ૦ ઈ. ૩૦, ૪૦૧૫) સાથે સરખાવી શકાય. દ્રા. ૦ ઈ. ૩૦માં આપેલી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત શબ્દોની યાદી આ દષ્ટિએ સ્ત્રોતક જણાશે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૨ : ૨]

(૬)

ગુણવાચક પયગો પ્રાકૃતમાં સારી રીતે ફર્યાદા હતા એ આપણે હેમચંદ્રની 'દેશીનામમાલા' પરથી જોઈ શકીએ છીએ. પુરોગામી અનેક દેશીકાશો ઉપરથી એ તૈયાર થયેલી છે તે જોતાં આ દીર્ઘકાલીન પરંપરા હોવા, સમજી શકાશે. ૧૯૭૭માં પ્રકાશિત એક લેખમાં મેં ૨૨૫ જોટલા 'દેશીનામમાલા'ના સંસ્કૃતોદ્ભવ શબ્દોની જે યાદી આપેલી છે, તેમાં ધણા આ પ્રકારના શબ્દો છે. થોડાંક ઉદાહરણો :

૧૯૭૭, પૃ. ૮૬-૧૦૨.

અહિહર = અહિગૃહ 'સાપનું ઘર' = રાફડો

અક્ષરિણો = અક્ષરહવત્ 'એક જ ઘરનો વાસી' = દિયર

કુચ્છલેપની = કુચ્છલેપની 'ભીંતનું લેપન' = ચૂનો

ઘરઘંટ = ગૃહઘંટ 'ઘરનો ઘંટ' = ચકલો

ઘરચંદ = ગૃહચંદ્ર 'ઘરનો ચંદ્ર' = દર્પણ

છિણ્ણોન્મવા = છિણ્ણોદમવા 'કાપ્યા ભેળી ઊગી જતી' = દૂર્વા

છુદ્દહીર = છુદ્દહીર 'નાનો હીરો' = બાળક, ચંદ્ર

તંવકિમી = તામ્રકૃમિ 'લાલ કીડો' = ઇંદ્રગોપ

થૂલઘોળ = સ્થૂલઘોળ 'સ્થૂળ નાકવાળો' = ભૂંડ

થેરાસળ = સ્થવિરાસન 'અભાનું આસન' = પદ્મ

દહિરુપ્પ = દધિપુષ્પ 'દહીનું ફૂલ' = માખણ

ધવલસઠળ = ધવલશકુન 'શ્વેતપંખી' = હંસ

ધારાવાસ = ધારાવાશ 'વરસાદમાં બોલતો' = દેડકો

ધૂમદ્વય = ધૂમધ્વજ 'ધુમાડાના ધ્વજવાળું' = તળાવ

પયલાયમત્ત = પ્રચલાકમત્ત 'સર્પભોજી' = મોર

બંમહર = વ્રજગૃહ 'અભાનું ઘર' = કમળ

મહમોહણી = મતિમોહની 'બુદ્ધિને મોહિત કરનારી' = સુરા

1. 'Importance of Jain literature for the study of Des'ya Prakrit', સંસ્કૃત-પ્રાકૃત જૈન વ્યાકરણ ઔર કોશકી પરમ્પરા,

મૂમિપિસાય = મૂમિપિસાચ 'પૃથ્વીપરનો પિસાય' = તાડ

મણિનાયહર = મણિનાગૃહ 'રત્નો અને નાગોનું ઘર' = સમુદ્ર

મહાસઝળ = મહાશકુન 'મોટું પક્ષી' = ધ્રુવડ

મેહચ્છોર = મેઘક્ષીર 'વાદળનું દૂધ' = જળ

રત્ત્તામય = રથ્યામૃગ 'શેરીનું પશુ' = શ્વાન

લાસયવિહય = લાસકવિહગ 'નાચતું પંખી' = મોર

વળસવાઈ = વનશ્વપાકી 'વનની ચાંડાલિની' = કોયલ

વાસવાલ = વાસપાલ 'ગૃહરક્ષક' = શ્વાન

વેણુનાસ = વેણુનાશ 'વાંસ કોરનારો' = ભ્રમર

સમુદ્રનવણીય = સમુદ્રનવનીત 'સમુદ્રનું માખણ' = અમૃત, ચંદ્ર

સુરજેટ્ટ = સુરજ્યેષ્ઠ = 'દેવોનો વડીલ' = વરુણ

સુહસાળી = સુહસ્વાના 'મધુર અવાજ વાળી' = દેલ

આ જ પ્રમાણે રદ્ધિ (રદ્ધિનું અશુદ્ધ ૩૫), ઝર, પટ્ટ, કોલિત્ત, સિદી, કુણિ, કુંટ, મંદી જેવા અનેક દ્રાવિડી મૂળના શબ્દો પ્રકૃત કોશોમાં નોંધાયા છે.

(૭)

આ થોડાક, અઝાડતા દિગ્દર્શન ઉપરથી પણ એ તારણો નીકળે છે. બહુભાષિતાને પરિણામે વ્યવહારભાષામાં બોલીઓ વચ્ચે થતા રહેતા આદાન-પ્રદાનનો પ્રભાવ સાહિત્યભાષા પર પણ સતત પડ્યા કરતો હતો, અને પ્રાકૃત-અપભ્રંશ દ્વારા કે સીધા જ અનેક ભારતીય-આર્ય કે દ્રાવિડી બોલીઓના શબ્દોને સાહિત્યિક માન્યતા પ્રાપ્ત થતી. રાજશેખર જેવા કેટલાક અત્યંત વિદ્વંધ કવિઓ પણ કવચિત્ 'દેશ્ય' શબ્દોનો તેમની સંસ્કૃત રચનાઓમાં ઉપયોગ કરતા અચકાતા નહીં. તેના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહીને પણ સંસ્કૃત ભાષા સતત 'વિકસતી' એટલે કે બદલાતી રહી છે. રૂપરચનામાં બહુ ઓછો ફેર થયો છે. પણ વાક્યરચના અને શબ્દભંડોળ નવતર પ્રભાવને સતત આત્મસાત્ કરતાં રહ્યાં છે. અને શબ્દભંડોળ પૂરતા આ માટેના પ્રચુર પુરાવા આપણને સંસ્કૃતપ્રાકૃત શબ્દકોશોમાંથી મળી રહે છે.

ખીજું, સંસ્કૃત સાહિત્ય વધુ ને વધુ રૂપપ્રધાન અને તેની શૈલી વધુ ને વધુ રૂઢ બનતાં, પદાવલિ માટે નવતર શબ્દો ધડી કાઢવાનું વલણ ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૨ : ૨]

પ્રમળ થતું ગયું. સર્જકતામાં ઓટ આવવાથી રચનામાં ચાતુર્ય ને શબ્દ-રમતને પ્રધાનતા મળતી ગઈ અને તેના એક પરિણામ લેખે ગુણવાચક પર્યાયો ફાલતા ગયા. આના પણ પૂરતા પુરાવા પ્રાચીન શબ્દકોશો પૂરા પાડે છે. આ ઉપરાંત સંસ્કૃતિ-વિજ્ઞાન કે સમાજવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ આ કોશોનું ધણું મહત્ત્વ છે. ભૌતિક સંસ્કૃતિની અનેક વસ્તુઓ, રીતરિવાજો, રહેણીકરણી વગેરેની ઘણી વાસ્તવિક અને ચોક્કસ વિગતો એ કોશોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આમ વિવિધ દૃષ્ટિએ સંકૃત-પ્રાકૃત કોશસાહિત્યની તપાસ રસપ્રદ નીવડે છે. ૨

૨. સંસ્કૃતની પર્યાયપ્રચુરતા અંગે ‘ભાષાવિમર્શ’, ૧, ૪, ૧૯૭૮, પૃ. ૨૩૩-૨૩૪ ઉપર એક નોંધ આ પૂર્વે આવી ગઈ છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્ય : કેટલીક શુદ્ધિવૃદ્ધિ-૨

સંપા. જયંત કોઠારી

(મુખ્ય સંપાદક, ગુજરાતી સાહિત્યકોશ)

[આ લેખમાળાનો પહેલો લેખાંક 'પરબ' ઓગસ્ટ, ૧૯૮૨માં પ્રગટ થયો હતો. હવે આ લેખમાળા અહીં પ્રસિદ્ધ થશે. પહેલા લેખાંકમાં અંથનામોના સંક્ષેપો આપવામાં આવ્યા હતા તેમાં નવા બે સંક્ષેપો ઉમેરવાના છે :

લીંઘસૂત્રી : લીંઘડીના જૈન જ્ઞાનભંડારની હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું સૂચીપત્ર, સંપા. મુનિશ્રી ચતુરવિજય, ૧૯૨૮.

દેજૈજ્ઞાસૂત્રિ : પાટણ - શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર સ્થિત જૈન જ્ઞાનભંડારોનું સૂચીપત્ર (પ્રથમ ભાગ) સંપા. મુનિ પુણ્યવિજયજી, ૧૯૭૨.]

અભયકુશલ

જૈગૂકવિઓ ભા. ૩ ખં. ૨ પૃ. ૧૨૯૫ પર પુણ્યહર્ષશિષ્ય અભયકુશલની 'ઋષભદત્ત રૂપવતી ચોપાઈ'ની ૨. સં. ૧૭૩૦ નોંધે છે, પરંતુ કાવ્યને અંતે 'સંવત મુનિ ગુણ ઋષિ શશી' એમ ઉલ્લેખ છે, એટલે ૨. સં. ૧૭૩૭ થાય. પૃ. ૧૨૯૫ પર સં. ૧૭૩૦ છે તેમાં, આથી, છાપભૂલ જણાય છે. જૈસાહિતિહાસ પણ પૃ. ૬૬૫ ફકરા ૯૭૬માં અભયકુશલનો સમય સં. ૧૭૩૭ દર્શાવે છે.

અભયતિલક

(૧) જૈગૂકવિઓ ભા. ૩ ખં. ૧ (પૃ. ૩૯૯) તથા 'જૈનયુગ' કાર્તિક-માગશર, સં. ૧૯૮૩માં લાલચંદ્ર ગાંધી (પૃ. ૧૫૬) અભયતિલકના 'મહાવીરરાસ/વીરરાસ'ની રચનાસંવત ૧૩૦૭ (એટલે ઈ. ૧૨૫૧) આપે છે, જ્યારે 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંચય' (સં. અગરચંદ્ર નાહટા, હરિવલ્લભ ભાયાણી, પૃ. ૯) ઈ. ૧૨૬૦ આપે છે. કૃતિમાં રચનાવર્ષ નથી પરંતુ જે પ્રતિષ્ઠામહોત્સવનું વર્ણન છે તેની તિથિ 'તેરહઈ સતરોતરે...' એમ દર્શાવી છે. પ્રશ્ન એ છે કે 'તેરહઈ સતરોતર' એટલે ૧૩૦૭ કે ૧૩૧૭? સીધું જ વાંચીએ તો 'સતર' શબ્દ ચોખ્ખો મળે છે. પણ જૈગૂકવિઓ અને લાલચંદ્ર ગાંધીએ 'સતર'નો અર્થ ૭ કર્યો છે એમ દેખાઈ આવે છે. પાંચને માટે 'પચલ' (પચલોતર) શબ્દ વપરાય છે, તેમ સાતને માટે 'સતલ-સતર'

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૨ : ૧]

ભા. / ૩

શબ્દ વપરાયો હોવાનું એમણે અનુમાન કર્યું જણાય છે. એ કૃત્તે અંશે યોગ્ય છે એ વિચારણાનો વિષય છે.

‘પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહે’ સં. ૧૩૦૭નું વર્ષ વાંચ્યું છે એમાં શંકા નથી. સં. ૧૩૦૭ એટલે ઈ. ૧૨૬૧ થાય, ૧૨૬૦ નહીં. એને ‘૧૨૬૦ આસપાસ’ એમ અભિપ્રેત હોય એવો સંભવ છે, પરંતુ ‘આસપાસ’ એ શબ્દ ન હોય તો ગેરસમજ અવશ્ય થાય.

(૨) ‘ઐતિહાસિક જૈન કાવ્યસંગ્રહ’ (સં. અગરચંદ્ર નાહટા) માં અભયતિલકના નામે ‘ખરતર ગુરુગુરુ વર્ણન છપ્પય’ છપાયેલી છે (પૃ. ૨૪-૩૮). કર્તાનામનો આધાર પૃ. ૨૦ પર આવતી નીચેની પંક્તિ છે :

પંડિત વજયાણુંદો નિજ્જણિય અભયતિલકેણ

દેખીતી રીતે જ કાવ્યની મધ્યમાં આવતી આ પંક્તિમાં અભયતિલક કર્તાનું નામ હોય એમ જણાતું નથી. “અભયતિલકે પંડિત વિજયાણુંદને જીત્યા” કે એવો કંઈક અર્થ સમજાય છે, એટલે આ કૃતિ અભયતિલકની નહીં પણ અસાતકર્તૃક ગણવી જોઈએ.

અભયરાજ / અભયરામ

૧૩ કડીની ‘નરભવરત્નચિંતામણિની સઝાય’ અભયરામની નામછાપ સાથે ‘સઝાયમાલા’ (સં. બાઈ જસુદ, પૃ. ૧૪૩-૪૪) તથા અન્ય સંયોગમાં છપાયેલી છે. આ જ સઝાય ‘જૈન સ્વાધ્યાય મંગળમાલા’ ભા. ૧ (સં. મુનિશ્રી-શામજી, પૃ. ૩૭૯-૮૦) માં અભયરાજની નામછાપ સાથે છપાયેલી મળે છે. ઉપરાંત ‘જૈન સ્વાધ્યાય મંગળમાલા’માં અભયરાજની બીજી બે કૃતિઓ પણ છપાયેલી છે. તેથી ‘નરભવરત્નચિંતામણિની સઝાય’ના કર્તા અભયરાજ જ હોય એ વધુ સંભવિત જણાય છે. ‘જૈન સ્વાધ્યાય મંગળમાલા’માં લોકાગચ્છના જૈન સાધુઓની ઘણી કૃતિઓ સંગૃહીત થયેલી છે તેથી પ્રસ્તુત અભયરાજ લોકાગચ્છના હોય એવી પણ સંભાવના છે.

અભયસોમ

(૧) સોમસુંદરશિષ્ય અભયસોમને નામે મુપુગૂહસૂચી પ્ર. સં. ૪૪૬૨ પર (પૃ. ૫૪૪) ‘વિક્રમચરિત્રચોપાઈ’ નોંધે છે અને એની રચનાસંવત ૧૭૪૫ જણાવે છે. અભયસોમની ૨. સં. ૧૭૨૩ની ‘વિક્રમચરિત્ર ખાપરા ચોપાઈ’ તથા સં. ૧૭૨૪ની ‘વિક્રમચરિત્ર લીલાવતી/ચોખેલી ચોપાઈ’ મુપુગૂહસૂચી (પૃ. ૫૪૩) તેમજ જૈગૂકવિઓ ભા. ૨ (પૃ. ૧૪૨) માં નોંધાયેલી

-છે. પણ ૨. સં. ૧૭૪૫ની કોઈ કૃતિ નથી. અલયસોમની છેલ્લામાં છેલ્લી સં. ૧૭૨૯માં રચાયેલી કૃતિ જ નોંધાયેલી છે, એટલે 'વિક્રમચરિત્રચોપાઈ'નો ઉલ્લેખ શંકાસ્પદ જણાયો. હસ્તપ્રત તપાસતાં એ ૨. સં. ૧૭૨૪વાળી 'વિક્રમચરિત્ર લીલાવતી ચોપાઈ' નીકળી.

(૨) ગુસાઈતિહાસ ખં. ૨ (પૃ. ૫૫૧) હંસાવતીવિક્રમચરિત્રકથાને અનુષંગે અલયસોમનો ઉલ્લેખ કરે છે અને રચ્યાવર્ષ ઈ. ૧૬૬૮ આપે છે. પણ 'હંસાવતીવિક્રમચરિત્રકથા' એ શીર્ષકથી ગેરસમજ ન થવી જોઈએ. આ ૨. સં. ૧૭૨૪ (ઈ. ૧૬૬૮) વાળી 'વિક્રમચરિત્ર લીલાવતી ચોપાઈ' જ હોય, કેમકે એમાં હંસાવતીનું પણ વૃત્તાંત આવે છે.

અભિવિજય / અમીવિજય

વૃકાદોહન ભા. ૨, પૃ. ૮૫૫ પર અભિવિજયકૃત 'મહાવીર સ્વામીનું પારણું' મુદ્રિત થયેલ છે. અનંતરાય રાવળ પણ, સંભવતઃ વૃકાદોહનને આધારે જ, 'મહાવીર સ્વામીનું પારણું'ના કર્તા અભિવિજયની નોંધ લે છે. (ગુસામધ્ય, પૃ. ૨૧૪) વસ્તુતઃ આ તપગચ્છના રૂપવિજયશિષ્ય અમીવિજયની અનેક સ્થળે મુદ્રિત થયેલી કૃતિ છે અને વૃકાદોહનના પાઠમાં જ 'અમી-વિજય'ની નામછાપ મળે છે. શીર્ષકમાં 'અભિવિજય' નામ કદાચ છાપ-ભૂલથી પ્રવેશી ગયું લાગે છે. અભિવિજય નામના કોઈ જૈન કર્તા કોઈ સંદર્ભમાંથી મળતા નથી.

અમરકીર્તિસૂરિ

મુગુદ્ધસૂત્રી પ્ર. સં. ૩૭૮૮ અને ૩૯૭૦ પર (પૃ. ૪૫૫ અને ૪૭૬) અનુક્રમે 'યોગચિંતામણિ બાલાવબોધ' અને 'છંદકોશ બાલાવબોધ' નામે કૃતિઓ નોંધે છે અને એમના કર્તા તરીકે અમિતગતિ દ્વિગંબર જૈનાચાર્યના પ્રશિષ્ય સં. ૧૩મી સદીમાં થયેલા અમરકીર્તિસૂરિને ગણાવે છે. આ સંદર્ભે એમાં જૈસાઈતિહાસ પૃ. ૩૪૪નો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. જૈસાઈતિહાસમાં પ્રસ્તુત પૃષ્ઠ પર દ્વિગંબર અમરકીર્તિસૂરિ વિશે માહિતી છે પણ એ તો કેવળ અપભ્રંશના લેખક હોવાનું સમજાય છે. હસ્તપ્રત ચકાસતાં 'છંદકોશ બાલાવબોધ'માં કર્તા અમરકીર્તિસૂરિના નાગોરી તપગચ્છનો નિર્દેશ મળ્યો તેમજ વજ્રસેન-હેમતિવ્રક-રત્નશેખર-માનકીર્તિ-અમરકીર્તિ એવી પરંપરા પણ મળી. 'છંદકોશ'ના મૂળ કર્તા રત્નશેખર આ રીતે અમરકીર્તિની ગુરુપરંપરામાં આવે. 'યોગચિંતામણિ'ના મૂળ કર્તા હર્ષકીર્તિસૂરિ છે અને તે જૈનકવિઓ ભા. ૨ પૃ. ૭૬૦ અનુસાર માનકીર્તિસૂરિના ગુરુબંધુ છે.

લાપાવિમર્શ : ૧૯૮૨ : ૨]

એટલે 'યોગચિંતામણિ બાલાવમોદ'ના કર્તા ઉક્ત અમરકીર્તિ હોવાનું માનવામાં જરાય મુશ્કેલી નથી.

આ અમરકીર્તિએ સં. ૧૬૭૭માં 'સૌંદર્યલસરી સત્રીક'ની પ્રત ત્રખી હતી (જૈગૂકવિઓ ભા. ૨ પૃ. ૭૬૨) એટલે આ કવિ સં. ૧૩મી સદીના નહીં પણ ૧૭મી સદી ઉત્તરાર્ધના ગણાય. અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે જેમની કૃતિઓ પર અમરકીર્તિસૂરિએ બાલાવમોદો રચ્યા છે તે રત્નશેખરસૂરિ સં. ૧૫મી સદી પૂર્વાર્ધમાં અને હર્ષકીર્તિસૂરિ સં. ૧૭મી સદી ઉત્તરાર્ધમાં થયા છે. (જૈસાઈતિહાસ, અનુક્રમે પૃ. ૪૪૧ અને ૫૯૩).

અમરચંદ્ર / આસચંદ્ર / રામચંદ્ર

સં. ૧૫૧૭માં રચાયેલા 'કલ્પસૂત્ર બાલાવમોદ'ના કર્તા તરીકે જુદાં જુદાં નામ મળે છે :

૧. 'મધ્યકાળનો સાહિત્ય પ્રવાહ' (સંપા. ક. મા. મુનશી)માં પૃ. ૧૩૬ પર 'જૈનો અને તેમનું સાહિત્ય' એ લેખમાં મોહનલાલ દલીયદ દેસાઈ આ કૃતિના કર્તા તરીકે આસચંદ્રનું નામ આપે છે.

૨. જૈસાઈતિહાસ પૃ. ૫૨૨ ફકરા ૭૬૪માં આ કૃતિના કર્તા તરીકે મહાહડગચ્છના કમલપ્રભના શિષ્ય અમરચંદ્રનું નામ આપે છે અને લીંબડીના મૂર્તિપૂજક સંઘના પુસ્તકલંકારની સં. ૧૫૧૭ માં લખાયેલી પ્રતનો નિર્દેશ કરે છે.

૩. જૈગૂકવિઓ ભા. ૩ ખં. ૨ પૃ. ૧૫૮૧ પર આ કૃતિના કર્તા તરીકે મહાહડગચ્છના કમલપ્રભશિષ્ય આસચંદ્રનું નામ આપે છે અને ઉક્ત લીંબડીની પ્રતનો જ આધાર આપે છે.

૪. લીંબડી પૃ. ૩૩ ક્રમાંક ૫૦૧ પર આ કૃતિના કર્તા તરીકે મહાહડીય રામચંદ્રસૂરિનું નામ આપે છે. ઉપરાંત, પૃ. ૩૭ (ક્રમાંક ૫૭૧ પર રામચંદ્રસૂરિની સં. ૧૫૧૭નું રચનાવર્ષ ધરાવતી 'કાલિકાચાર્યકથા' નામક કૃતિ નોંધે છે અને આ બંને કૃતિઓ એક જ પોથીમાં ક્રમાંક ૯૮-૧ તથા ૯૮-૨) હોવાનું દર્શાવે છે.

૫. 'જૈન પરંપરાનો ઇતિહાસ' (દર્શનવિજય વગેરે) ભા. ૨ પૃ. ૨૬૮ પર મહાહડીય ગચ્છના કમલપ્રભના શિષ્ય અમરચંદ્રને નામે આ કૃતિ બતાવે છે. આ માહિતીનો આધાર જૈસાઈતિહાસ હોવાનો સંભવ જણાય છે.

આ સંદર્ભમાં નીચેની બે માહિતી પણ લક્ષમાં લેવી જોઈએ :

૧. જૈગૂકવિઓ ભા. ૩ ખં. ૨ પૃ. ૧૬૦૨ પર રામચંદ્રસૂરિકૃત 'કલ્પસૂત્રબાલાવબોધ' નોંધે છે અને પાટણ, હાલાના ભંડારની પ્રતને આધારે એનો લે. સં. ૧૬૬૭ દર્શાવે છે.

૨. હેજૈજાસૂચિ ભા. ૧ પૃ. ૩૧ ક્રમાંક ૭૪૧ પર રચ્યા કે લખ્યા સંવતના નિર્દેશ વિના રામચંદ્રસૂરિકૃત 'કલ્પસૂત્ર બાલાવબોધ' નોંધે છે.

આ બંધી માહિતીનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે

૧. કોઈ એક જ 'કલ્પસૂત્ર બાલાવબોધ' વિશે આ જુદીજુદી માહિતી અપાઈ છે. રામચંદ્રસૂરિની ૨. સં. કે લે. સં.ના નિર્દેશ વગરની પ્રતોનાં પાન, ગ્રંથાગ્ર આદિની માહિતી રામચંદ્રસૂરિને નામે નોંધાયેલી ૨. સં. ૧૫૧૭ની પ્રત સાથે મેળમાં છે, ૨. સં. કે લે. સં. વગરની કૃતિ જુદી હોવાનું માનવા માટે ખાસ કારણ જણાતું નથી.

૨. એક જ કૃતિના કર્તા તરીકે જુદાંજુદાં નામ અપાયાં છે. લીંબડી અને પાટણની મુખ્ય આધારભૂત યાદીઓમાં 'રામચંદ્રસૂરિ' નામ મળતું હોવાથી અને જૈગૂકવિઓએ પણ એક વખત એ નામ આપ્યું હોવાથી કર્તા તરીકે મહાહડીય કમલપ્રભશિષ્ય રામચંદ્રસૂરિ હોવાનું માનવું વધુ યુક્ત લાગે છે. અન્ય નામો હસ્તપ્રતચાલનના દોષને કારણે આગ્યાં જણાય છે, જેની ખાતરી હસ્તપ્રતો જોવાથી જ થઈ શકે.

અમરવિજય

મુપુગૂફસૂચી પ્ર. સં. ૪૦૮૦ (પૃ. ૪૯૩) પર વિજયરાજસૂરિના શિષ્ય અમરવિજયને નામે 'મેઘકુમાર સ્વાધ્યાય' નામની ૫ કડીની કૃતિ નોંધે છે, અને જૈગૂકવિઓ ભા. ૨ પૃ. ૩૬૨નો સંદર્ભ આપે છે. જૈગૂકવિઓમાં આ સ્થાને વિજયરાજશિષ્ય અમરવિજય નોંધાયેલા છે, પણ 'મેઘકુમાર સ્વાધ્યાય' નોંધાયેલ નથી. ૫ કડીની 'મેઘકુમાર સંગ્રહ' અનેક સંચયોમાં છપાયેલી મળે છે પરંતુ એમાં માત્ર 'અમર' નામ મળે છે. મુપુગૂફસૂચીવાળી હસ્તપ્રત ચકાસતાં એમાં પણ કવિનામ માત્ર 'અમર' જ જોવા મળ્યું. એટલે એમાં ગુરુપરંપરા વગેરે જૈગૂકવિઓને આધારે જોડી દીધેલ છે એમ સમજાય છે.

અમરાભિધજી ઋષિ/દેવજી સ્વામી

'જૈન સંગ્રહમાલા' (સંપા. ખાલાભાઈ જી. શાહ), ભા. ૧ પૃ. ૩૮-૪૦ પર 'ઉપદેશી લાવણી' છપાયેલી છે, જેમાં છેલ્લી પંક્તિ આ પ્રમાણે મળે છે :

અમરાભિધજી ઋષિ પૂન્ય પ્રતાપે લાખે ઉચ્છાહે.

આ પંક્તિ પરથી અમરાલિધશ્ચ ઋપિ આ લાવણીના કર્તા હોય એમ સમજાય. પછી વિચાર કરતાં એ લક્ષમાં આવે કે ‘અમરાલિધ’ એ શબ્દ ‘અમર નામના’ એ અર્થમાં પણ હોય એટલે કર્તાનામ ‘અમર ઋપિ’ હોય. વસ્તુતઃ કાવ્યમાં ‘પિચ્ચમંદાલિધ પુરિ’ (= પિચ્ચમંદ નામે નગરી) એવો ઉલ્લેખ પણ આવે છે. ‘અમરાલિધશ્ચ ઋપિ પૂજ્ય પ્રતાપે ભાષે’ એ પંક્તિના “પૂજ્યના પ્રતાપથી અમર નામના ઋપિ કહે” અને “પૂજ્ય અમર ઋપિના પ્રતાપે (એમના શિષ્ય) કહે છે” એવા એ અન્વય શક્ય છે, એટલે અમર ઋપિના શિષ્યની આ રચના હોવાનો સંભવ પણ સમજાય.

કોશવિભાગને આ કૃતિ પરત્વે સમજણના આ બધા તબક્કાઓમાંથી પસાર થવાનું થયું તે પછી ‘જૈન સ્વાધ્યાય મંગલમાલા’ (સં. મુનિશ્રી શામશ્ચ) ભા. ૧ પૃ. ૧૩૧થી ૧૩૬ પર આ કૃતિ એવી નોંધ સાથે છપાયેલી જોવા મળી કે આ લાવણી દેવશ્ચ સ્વામીએ લીંબડીમાં રચેલી છે. પહેલાં તો આ માહિતી શંકાસ્પદ જ લાગી. કદાચ દેવશ્ચ સ્વામી અમર ઋપિના શિષ્ય હોય તોપણ આ કૃતિ લીંબડીમાં નહીં, પિચ્ચમંદ નગરીમાં રચાયાનો ઉલ્લેખ છે અને ભાષામાં ખાસ્સું હિંદી તત્ત્વ છે તેથી કોઈ રાજસ્થાની કવિની રચના હોવાનો સંભવ દેખાયો. પણ સહેજ વધારે વિચાર કરતાં સમજાયું કે અમર એટલે દેવ એમ પર્યાયથી કવિએ પોતાનું નામ ગૂંથ્યું હોય. પછી તો પિચ્ચમંદ એટલે લીમડાનું વૃક્ષ એ પણ પકડાયું અને ગામનામ પણ પર્યાયથી ગૂંથ્યું છે એની ખાતરી થઈ. આમ, પ્રસ્તુત લાવણીના કર્તા દેવશ્ચ સ્વામી જ ઈર્ષા.

અમૃતધર્મ

મુપુગૃહસૂત્રી પૃ. ૧૩૦ પર અમૃતધર્મને નામે પ્ર. સં. ૧૮૭૮થી ૧૦૮૬ સુધીની કૃતિઓ નોંધે છે અને એમને ખરતગચ્છના ક્ષમાકલ્યાણની પરંપરાના જિનલાલસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવી જૈસાઈતિહાસ પૃ. ૬૭૬ ફકરા ૯૯૪નો હવાલો આપે છે. જૈસાઈતિહાસમાં નિર્દિષ્ટ સ્થાને વાક્ય આ પ્રમાણે છે : “ખરતરગચ્છના ક્ષમાકલ્યાણ ઉપાધ્યાય થયા કે જે ખ. જિનલાલસૂરિના શિષ્ય અમૃતધર્મના શિષ્ય હતા.” એટલેકે ક્ષમાકલ્યાણ અમૃતધર્મના ગુરુ નહીં, પરંતુ શિષ્ય છે. મુપુગૃહસૂત્રીએ નોંધેલી પ્રતોમાંની કેટલીક જોતાં એમાં જિનલાલસૂરિનો અને પ્રીતિસાગરનો ગુરુ તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે, ક્ષમાકલ્યાણનો નહીં. એટલે આ સૂત્રીમાં ક્ષમાકલ્યાણનો ગુરુ તરીકે ઉલ્લેખ હસ્તપ્રતમાંથી આવ્યો નથી, પણ જૈસાઈતિહાસના વાક્યને ખોટી રીતે સમજવાથી આવ્યો છે એમ પ્રતીત થાય છે.

ખરતરગચ્છના આ અમૃતધર્મ હકીકતમાં પ્રીતિસાગરના શિષ્ય હતા. પ્રીતિસાગર અને જિનલાલ જિનભક્તિના શિષ્યો હતા એટલેકે ગુરુબંધુઓ હતા અને જિનભક્તિની પાટે જિનલાલ આવ્યા હતા. આથી, અમૃતધર્મની કૃતિઓમાં પ્રીતિસાગર તેમજ જિનલાલનો ગુરુ તરીકે ઉલ્લેખ મળે તે સ્વાભાવિક છે. આ અમૃતધર્મના શિષ્ય ક્ષમાકલ્યાણ પણ જાણીતા છે. એટલે ક્ષમાકલ્યાણના ગુરુ અમૃતધર્મ તથા જિનલાલશિષ્ય કે પ્રીતિસાગરશિષ્ય અમૃતધર્મ તે એક જ એમ સમજવું જોઈએ.

અમૃતરંગ / અમૃતવિજય / રંગવિજય

(૧) જૈનગ્રંથો ભા. ૩ ખં. ૧ પૃ. ૧૬૧ પર તપગચ્છના વિજયદેવસૂરિની પરંપરામાં વિવેકવિજયના શિષ્ય અમૃતવિજયને નામે ૨. સં. ૧૮૪૦ની 'વિમલાચલ તીર્થમાલા' નોંધાયેલી છે. આ કૃતિ 'સિદ્ધાચલ તીર્થમાલા' 'શત્રુજય તીર્થમાલા' અને કેવળ 'તીર્થમાલા' નામથી પણ નોંધાયેલી મળે છે અને મુદ્રિત પણ થયેલી છે (શત્રુજય તીર્થમાલા રાસ અને ઉદ્ધારાદિકનો સંગ્રહ, પૃ. ૩૩). મુગુદ્ધસૂચી ૨. સં. ૧૮૪૦ની આ જ નામોવાળી કૃતિ વિજયદેવસૂરિની પરંપરામાં વિવેકહર્ષશિષ્ય અમૃતવિજયને નામે તેમજ એ જ પરંપરાના રંગવિજયશિષ્ય અમૃતવિજયને નામે નોંધે છે (પૃ. ૪૧૮-૧૯ પર પ્ર. સં. ૬૪૩૯થી ૬૪૪૭ તથા પૃ. ૧૩૧ પર પ્ર. સં. ૧૦૯૧થી ૧૦૯૨), તથા હેજેજ્ઞાસૂચિ ભા. ૧ અમૃતરંગને નામે નોંધે છે (પૃ. ૫૫૦, ક્રમાંક ૧૨૬૭૮).

દેખીતી રીતે જ અહીં કંઈક ગરબડ છે. ૨. સં. ૧૮૪૦ની 'તીર્થમાલા' એકથી વધુ કવિઓ - અને તે પણ અમૃતવિજય નામ ધરાવતા - ની હોવાની કોઈ સંભાવના નથી; 'અમૃતરંગ' તો નામ જ વહેમ ઉપજાવે એવું છે. મુગુદ્ધસૂચીની હસ્તપ્રતો તપાસતાં એમાં વિવેકવિજયશિષ્ય અમૃતવિજયની જાણીતી 'તીર્થમાલા' જ જોવા મળી, વિવેકહર્ષ ગુરુનામ પણ કયાંય ન મળ્યું.

તપગચ્છના એક વિજયદેવ-વિજયપ્રભ-પુણ્યવિજય-રંગવિજયશિષ્ય અમૃતવિજય છે અને એમણે રચેલી 'ચોવીસી' મળે છે (જૈન ગૂર્જર સાહિત્યરત્નો, ભા. ૧, પૃ. ૨૬૭-૭૧). મુગુદ્ધસૂચીએ એની 'ચોવીસી'ની નોંધ કરી છે (પૃ. ૧૩૧, પ્ર. સં. ૧૦૮૯ તથા ૧૦૯૦) તેની સાથે ભૂલથી આ 'તીર્થમાલા' મુકાઈ ગઈ હોય એવો પૂરો સંભવ છે. એક ખીજી રીતે પણ અહીં રંગવિજયશિષ્ય અમૃતવિજય માની લેવાનું અને તેમ છે. 'તીર્થમાલા'ની કળશની છેલ્લી બે પંક્તિ આ પ્રમાણે છે :

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૨ : ૨]

૭૯

તપગચ્છ ગયણ દિલ્હંદ ગણધર વિજયવિજય-રંગવિજયશિષ્ય,
રચિ તાસ રાજે પુણ્ય સાજે, અમૃતરંગ સુહંકરુ.

આમાં પુણ્ય, રંગ વગેરે શબ્દો આવતા હોવાથી પુણ્યવિજય-રંગવિજયશિષ્ય અમૃતવિજય માની લેવા તરફ વળી જવાય એવું છે. હેજૈજ્ઞાસૂચિનું ‘અમૃત-રંગ’ એવું કર્તાનામ પણ આ છેલ્લી પંક્તિને કારણે આવેલું સમજાય છે. પરંતુ કાવ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે વિજયદેવ-રત્નવિજય-વિવેકવિજય એ ગુરુપરંપરા આપેલી છે અને ‘કહે અમૃત’ એ શબ્દો વારંવાર આવે છે (આ જ કર્તાની ર. સં. ૧૮૨૯ની ‘નેમિનાથ રાજિમતી સંવાદના ચોક’ પણ આવી જ સ્પષ્ટ ગુરુપરંપરા આપે છે - જુઓ જૈગૂઠવિઓ ભા. ૪ ખં. ૧ પૃ. ૧૬૧-૨). એટલે એ વિશે શંકા કરવાનું કોઈ કારણ જણાતું નથી. ‘પુણ્ય’ અને ‘રંગ’ શબ્દો એ બીજી પરંપરા સાથે આ કવિનો સંબંધ કદાચ સૂચવે પણ એ વિશે નિશ્ચિતપણે કંઈ કહી શકાય એવું સાધન મળતું નથી. રંગવિજયશિષ્ય અમૃતવિજય ‘ચોવીસી’નાં બધાં જ સ્તવનોમાં ‘પુણ્ય’ શબ્દ ગૂંથીને ‘રંગવિજય કવિ શીસ અમૃત કહે...’ એવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો કરે છે અને ત્રુટક મળેલા કળશમાં પણ વિજયદેવ-વિજયપ્રભ-પુણ્યવિજય એવી પરંપરા નોંધાયેલી છે.

‘અમૃતરંગ’ શબ્દ વ્યાપક રૂઢિ પ્રમાણે તો અમૃતવિજયશિષ્ય રંગ-વિજય સૂચવે. વસ્તુતઃ અમૃતવિજયશિષ્ય રંગવિજય મળે છે પણ ખરા અને એમને નામે ર. સં. ૧૮૬૦ આસપાસની કેટલીક કૃતિઓ નોંધાયેલી છે. (જૈગૂઠવિઓ ભા. ૨. પૃ. ૫૫૨; ભા. ૩ પૃ. ૧૭૫; મુપુગૃહસૂચી પૃ. ૨૫૭) એમની કૃતિઓમાં વિજયદેવ-લખિયવિજય-રત્નવિજય-માનવિજય-વિવેકવિજય-અમૃતવિજય એવી પરંપરા મળે છે એટલે આ ઉપર્યુક્ત અમૃત-વિજયના જ શિષ્ય છે એમ સમજાય છે. પણ આ રંગવિજય ‘અમૃતરંગ’ નામથી લખતા હોય એવું દેખાતું નથી. ‘તીર્થમાલા’ પરત્વે તો ‘અમૃતરંગ’માં ‘રંગ’ શબ્દ નામસૂચક ગણીએ તોયે અમૃતવિજયે પોતાના શિષ્યનું નામ ગૂંથ્યું છે એમ ગણવું જોઈએ. આ કેવળ અશક્ય ઘટના નથી અને ‘તીર્થમાલા’માં કવિપરિચય અત્યંત સ્પષ્ટ હોવાથી એને અમૃતવિજયની કૃતિ ન માનવાને કોઈ કારણ નથી.

(૨) લીંહસૂચી પૃ. ૯૪ ક્રમાંક ૧૬૦૪ પર અમૃતરંગને નામે ‘પાર્શ્વનાથ-સ્તવનાદિ’ નોંધે છે; તે કર્તા અમૃતવિજય કે રંગવિજય હોવાનો સંભવ છે. કયા છે તે નિશ્ચિત કહેવું મુશ્કેલ છે.

અમૃતરાવ

આ નામથી વૃક્ષાદોહન ભા. ૭ (પૃ. ૮૩૫)માં એક પદ છપાયેલું છે, જેની ભાષા ગુજરાતીની છાંટવાળી પણ હિંદી છે. પ્રાકૃતિક્ષો આને નામે 'છંદ' નામક કૃતિ પણ મૂકે છે પણ તે ગુજૂકહકીકતને આધારે જણાય છે. ગુજૂકહકીકત 'છંદ'ની ભાષા જણાવતું નથી. ઉપરાંત, એની માહિતી બધે જ પ્રમાણભૂત હોવાનું દેખાયું નથી. એટલે આ કોઈ બિનગુજરાતી કવિ હોય એવું સમજાય છે. કદાચ ઈ. ૧૮૫૦ પછીનો કવિ પણ હોય.

અલખખુલાખી / મનોહરદાસ નાનકડા

(૧) અલખખુલાખીને 'અર્વાચીન કવિતા' (સુંદરમ, પૃ. ૫૦૯) તથા ગુસ્તાઈતિહાસ ખં. ૩ (પૃ. ૧૫૯)માં સ્થાન મળ્યું છે તેથી એમને ઈ. ૧૮૫૦ પછીના કવિ ગણવામાં આવ્યા જણાય છે. એનું કારણ એના 'ગુરુજ્ઞાનગ્રંથ'ની પ્રકાશનસાલ ઈ. ૧૮૭૪ જણાય છે. પરંતુ 'ગુરુજ્ઞાન-ગ્રંથ'ની આ ખીજ આવૃત્તિ છે. પહેલી આવૃત્તિ જેવા મળતી નથી, પરંતુ ખીજ આવૃત્તિના નિવેદનમાંથી એવું સમજાય છે કે પહેલી આવૃત્તિ ઈ. ૧૯૫૧ પછીનાં થોડાંક વરસોમાં છપાઈ હશે. અલખખુલાખીની રચનાઓનો આ સંગ્રહ એમના અનુયાયીઓએ એમના અવસાન પછી કરેલ છે, એટલે અલખખુલાખીનો સમય ઈ. ૧૮૭૪ નહીં પણ ધણો વહેલો ગણવો પડે.

'કવિચરિત્ર' (ડાહ્યાભાઈ ત્રે. પંડિત, ભા. ૨ પૃ. ૯૨) અને કદાચ એને અનુસરીને ગુસ્તારસ્વતો વગેરે આ કવિને સં. ૧૯૦૫ એટલે ઈ. ૧૮૪૯માં હયાત ગણાવે છે, પણ તેનો આધાર શો છે તે જણાવ્યું નથી. 'ગુરુજ્ઞાનગ્રંથ'માં અલખખુલાખીની ડાયરીપદ્ધતિની વિચારાત્મક નોંધો છે તે સં. ૧૮૯૩થી ૧૮૯૫ (ઈ. ૧૮૩૭થી ૧૮૩૯)ની છે અને એ ગ્રંથમાં અલખખુલાખીની જન્મતિથિ-મૃત્યુતિથિ આપી છે તે મુજબ કવિનો જીવનકાળ ઈ. ૧૮૦૦થી ૧૮૩૯નો ફરે છે.

અલખખુલાખીએ પોતાના એક પદમાં પોતાની મૃત્યુતિથિની આગાહી કરી છે. 'ગુરુજ્ઞાનગ્રંથ'માં અલખખુલાખીના ચરિત્રકારે એને આધારે મૃત્યુ-તિથિ આપી હોય તો કેટલી શ્રદ્ધ ગણવી એ પ્રશ્ન છે. પરંતુ ડાયરીનોંધો પછી કવિ બહુ લાંબું જીવ્યા હોય એમ ન માનીએ તો ચરિત્રકારે આપેલી મૃત્યુસાલ સ્વીકારવામાં મુશ્કેલી ન પડે. ઓછામાં ઓછું, કવિ ઈ. ૧૮૫૦ પહેલાં થયા છે એ નિશ્ચિત જણાય છે.

ભાષાવિમર્શ :: ૧૯૮૨ : ૨]

(૨) ગુણાદિતિહાસ ખં. ૩ (પૃ. ૧૫૯) 'ગુરુજ્ઞાનગ્રંથ' મનોહરદાસ નાનકડાને નામે મૂકે છે એમાં કંઈક ભૂલ થયેલી દેખાય છે.

(૩) ગુણારસ્વતો અલખખુલાખીને નામે 'ગુરુજ્ઞાનગ્રંથ' ઉપરાંત 'પદસંગ્રહ' મૂકે છે પરંતુ 'ગુરુજ્ઞાનગ્રંથ'માં મુદ્રિત છે તે સિવાય એમનો કોઈ પદસંગ્રહ હોવાનો સંભવ દેખાતો નથી.

અવિચલ

જૈનકવિઓ ભા. ૩ ખં. ૧ પૃ. ૨૭૬ પર અવિચલકૃત 'દુઃકર સ'નો લે. સં. ૧૮૬૯ નોંધી, કૃતિ તે પહેલાં રચાયાનું દર્શાવે છે. 'મધ્યકાલીન રાસસાહિત્ય' (ભારતી વૈષ્ણ) પૃ. ૧૨૬ પર આ કૃતિની ૨. ઈ. ૧૮૧૨ (એણે બધે જ ઈસવી સન અને વિક્રમસંવત વચ્ચે ૫૭ વર્ષનો ફરક ગણ્યો છે તેથી સં. ૧૮૬૯) દર્શાવે છે. અહીં 'મધ્યકાલીન રાસસાહિત્ય'ની સરતચૂક થયેલી છે. કૃતિ ઈ. ૧૮૧૨માં નહીં, પણ ઈ. ૧૮૧૨ મુઝીમાં રચાયેલી છે એમ કહેવું જોઈએ.

અવિચલદાસ

(૧) 'ભાગવત ષષ્ઠ સ્કંધ' તથા 'આરણ્યકપર્વ'ના કર્તા અવિચલદાસને ગૂઢાચારી વડનગરો નાગર બ્રાહ્મણ કહે છે, તો કવિચરિત ભા. ૧-૨ (પૃ. ૪૬૯) તથા ગુણારસ્વતો એને આબ્યંતર સાઠોદરા જ્ઞાતિનો જણાવે છે. 'ભાગવત ષષ્ઠ સ્કંધ'ના અંતભાગમાં કવિ પોતાને 'વાડવ નાગર' તરીકે ઓળખાવે છે (કવિચરિત ભા. ૧-૨, પૃ. ૪૬૯), જેના પરથી વડનગરો નાગર થઈ ગયું હોય એમ સમજાય છે. વસ્તુતઃ 'વાડવ નાગર' એટલે 'નાગર બ્રાહ્મણ' એટલો જ અર્થ થાય. (અને કવિ નડિયાદના વતની છે એવી માહિતી મળે જ છે.) 'આરણ્યક પર્વ'ની પુષ્પિકામાં (કવિચરિત ભા. ૧-૨, પૃ. ૪૭૦) કવિએ પોતાને આબ્યંતર નાગર જ્ઞાતિના કહ્યા છે એટલે અવિચલદાસની વડનગરો કે સાઠોદરા નાગર તરીકે અપાયેલી ઓળખ આધારભૂત જણાતી નથી.

(૨) 'ફાર્ગીસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક' એપ્રિલ-જૂન ૧૯૩૭, પૃ. ૧૦૭) માં ભોગીલાલ સાંડેસરા અવિચલદાસકૃત 'ભાગવત ષષ્ઠ સ્કંધ'ની રચનાસંવત ૧૬૮૮ આપે છે, જેમાં કંઈક ભૂલ થઈ હોય એવું જણાય છે. કૃતિમાં સંવત ૧૬૮૪ મળે છે (કવિચરિત ભા. ૧-૨, પૃ. ૪૬૯).

અસાધિત

(૧) અસાધિતકૃત 'હંસાઉલી'ની રચનાસંવત ૧૪૩૭ (હંસાઉલી, સંપા. કે. કા. શાસ્ત્રી, પ્રસ્તા. પૃ. ૩; ગૂઢાચારી; કવિચરિત ભા. ૧-૨,

પૃ. ૨૩), ૧૪૨૭ (કવિચરિત લા. ૧-૨, પૃ. ૧) અને ૧૬૨૧ (કદહસુચિ પૃ. ૧૭૧) આપવામાં આવી છે. સં. ૧૬૨૧ માટે કશો આધાર જણાતો નથી, તેમાં કશીક સરતચૂક થયેલી જણાય છે. સંવત ૧૪૧૭ અને ૧૪૨૭ 'હંસાઉલી'ની એક હસ્તપ્રતમાં મળતી પંક્તિને આધારે વિચારવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ 'હંસાઉલી' તથા કવિચરિત લા. ૧-૨ (પૃ. ૧)માં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવી છે :

સંવત ૧૪ ચક્રે ચક્ર મુનિ શંખ, વછ-હંસવર-ચરિત અસંખ.

‘આપણા કવિઓ’(કે. કા. શાસ્ત્રી, પૃ. ૨૯૫)માં એ પંક્તિ નીચે મુજબ છે ::

સંવત ૧૪ ચક્ર [૧] ચંદ્ર મુનિ શંખ વછહંસવર-ચરિત અસંખ.

‘આપણા કવિઓ’(પૃ. ૨૯૬)માં આ પંક્તિના અર્થઘટન વિશે આ પ્રમાણે નોંધ કરવામાં આવી છે : “સં. ૧૪ પછી ચક્ર-ચંદ્ર-મુનિ-શંખમાં ત્રણ માત્રા વધે છે. મને એમ લાગે છે કે પાઠ ‘સંવત ૧૪ ચક્રે ચંદ્ર મુનિ શંખ’ હશે; પણ ચક્રે એમ સ્પષ્ટ લખવું જોઈએ, ત્યાં સંદિગ્ધ ચક્ર-ચક્ર એવી બંને વંચાય તેવી જોડણી હોવાથી ચક્ર રાખવા જતાં ચંદ્રને ઉમેર્યો માનવો પડે છે. વિકલ્પ સ્વીકારતાં ૧૪ + ચક્ર^૨ મુનિ^૭ = ૧૪૨૭ અથવા ૧૪ + ચંદ્ર^૧ મુનિ^૭ = ૧૪૧૭ એમ વાંચી શકાય. આને ૧૪૭૨ અને ૧૪૭૧ વાંચવાનું દિલ પણ થાય, ચક્રમુનિ કે ચંદ્રમુનિ વર્ણનાં વામતો ગતિઃ પ્રમાણે; પણ ૧૪ આંક સ્પષ્ટ આપ્યો હોવાથી ગુજરાતી રીત પ્રમાણે ૧૪૨૭ કે ૧૪૧૭ વાંચવું ઠીક છે.

૧૪૨૭ કરતાં ૧૪૧૭ તરફ મારું વલણ વધારે છે, એ માટે કે ચક્ર[દ]-ચક્રની જોડણીમાં લેખનમાં બહુ ભેદ નથી; તેથી પછીના ‘ચંદ્ર’ને સિદ્ધ માનવો. ‘મુનિ’ને તો કાઢી શકાય એમ નથી. એ રીતે ૧૪૭૧ ગણવા દિલ થાય તોયે એનો ખાસ બાધ નથી.”

રચનાસંવતના આ અર્થઘટન પરત્વે કેટલાક મુદ્દાઓ તરફ લક્ષ્ય ખેંચવું ઉપયોગી થશે :

૧. હસ્તપ્રત જોતાં એમાં ‘સંવત ૧૪ ચક્રચંદ્રમુનિશંખ, વચ્છહંસવર-ચરિત અસંખ’ આવો ચોખ્ખો પાઠ મળે છે. આ પાઠમાં કવિચરિત લા. ૧-૨ તથા ‘હંસાઉલી’માં રચનાસંવત અંગે કરવામાં આવેલા અર્થઘટનને અનુરૂપ રીતે સુધારી લેવામાં આવ્યો છે એમ દેખાઈ આવે છે. પાઠને આ રીતે સુધારવાની પદ્ધતિ ભાગ્યે જ શાસ્ત્રીય ગણાય.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૨ : ૨]

૨. હસ્તપ્રતના પાઠમાં માત્રા વધતી હોવાની વાત સાચી નથી. સામાન્ય રીતે આંકડામાં લખવામાં આવેલ ભાગ પંક્તિના અંગરૂપ નથી હોતો પણ સંખ્યામૂલ્યક શબ્દોના અર્થઘટન રૂપે મુકાયેલો હોય છે તેથી એને છોડીને જ પાઠ વાંચવો જોઈએ. એ રીતે 'સંવત ચક્રચંદ્રમુનિશંખ'ના માત્રામેળમાં કોઈ મુશ્કેલી નથી. માટે એકેય શબ્દને વધારાનો ગણવાનું ઉચિત લાગતું નથી.

૩. હસ્તપ્રતમાં 'ચક્ર' શબ્દ સાવ અસંદિગ્ધ રીતે વ્યાય છે. એટલે ત્યાં 'ચક્રિ' (ચક્રિ) હોવાનો તર્ક દુરાકૃષ્ટ છે.

૪. ઉપરના અર્થઘટનમાં 'શંખ' શબ્દને ગણનામાં લેવામાં આવ્યો નથી એ નવાઈ ઉપજાવે એવું છે. કદાચ એને 'સંખ્યા'ના અર્થમાં લેવામાં આવ્યો હોય. પરંતુ લિપિકારે અહીં સ્પષ્ટ રીતે 'શંખ' અને પછીથી 'અસંખ' શબ્દ લખેલા છે. એટલે અહીં 'શંખ' શબ્દ હોવાનું વધારે પ્રતીતિકર લાગે છે. એમ કરીએ એટલે આપણને ચાર સંખ્યાવાચક શબ્દો પ્રાપ્ત થાય, ચક્ર, ચંદ્ર, મુનિ અને શંખ. આ ચાર શબ્દોને આધારે રચનાવર્પને ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૫. 'ચંદ્ર' અને 'મુનિ'ના અંકમૂલ્ય અનુક્રમે ૧ અને ૭ નિશ્ચિત છે, પરંતુ 'ચક્ર' અને 'શંખ'ના અંકમૂલ્યનો પ્રશ્ન થાય તેમ છે. 'શંખ' (વિષ્ણુનો)નું અંકમૂલ્ય ૧ હોવાનો સંભવ છે અને 'ચક્ર'નું અંકમૂલ્ય સામાન્ય રીતે ૨ ગણાય, જોકે આમ કરવા જતાં રચનાવર્પના અર્થઘટનમાં મદદ મળતી નથી, ઊલટી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે - સીધી રીતે વાંચતાં સંવત ૨૧૭૧ અને ઊલટી રીતે વાંચતાં ૧૭૧૨ થાય. 'ચક્ર ચંદ્ર' અને 'મુનિ શંખ' એમ શતકના તથા બાકીના આંકડા દર્શાવતા એ વિભાગો ગણીએ અને ઊલટેથી વાંચીએ તોપણ સંવત ૧૨૧૭ થાય. હકીકતમાં કૃતિના પાઠમાં જ શતકનો આંકડો ૧૪ આપવામાં આવ્યો છે (અને જૈનકવિઓ ભા. ૧, પૃ. ૪૭ પર લે. સં. ૧૫૧૩ની એક હસ્તપ્રત નોંધાયેલી મળે છે), એટલે આપેલા શબ્દોમાંથી ૧૪નો આંકડો તો વાંચવો જ જોઈએ. એ કેવી રીતે બની શકે તે કોણે જ રહે છે. 'ચંદ્ર', 'મુનિ' અને 'શંખ' એ શબ્દોમાંથી કોઈનો અર્થ તો ૪ થઈ શકે તેમ નથી, માત્ર 'ચક્ર' શબ્દ અંગે થોડો તર્ક થઈ શકે તેમ છે. આજે તો ૪ પૈડાંનાં વાહનો વ્યાપક રીતે વપરાય છે. જૂના સમયમાં જો એવાં કોઈ વાહનો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોય તો 'ચક્ર'નો અર્થ ૪ લઈ શકાય અને 'ચક્ર ચંદ્ર' તથા 'મુનિ શંખ' એ

એ શબ્દયુગ્મેને ઊણટેથી વાંચીને ૧૪૧૭ રચનાવર્ષ મેળવી શકાય. પણ આ બધી તર્કપરંપરા થઈ. 'હંસાઉલી'ની રચનાસંવત અંગેની પંક્તિના અર્થઘટનમાં હજુ નિશ્ચયાત્મક સ્પષ્ટતા થવી બાકી રહે છે.

(૨) 'હંસાઉલી'માં કર્તાનામ માત્ર અસાધિત મળે છે. લવાઈ સાથે જોનું નામ સંકળાયેલું છે તે અસાધિત ઠાકર જ 'હંસાઉલી'નો કર્તા છે એમ માનવા માટે કોઈ ચોક્કસ આધાર આપી શકાય તેમ નથી પરંતુ 'હંસાઉલી'માં જૈન મતનો પ્રભાવ દર્શાવતા થોડાક ઉલ્લેખો મળે છે તેથી કર્તા જૈન સંપ્રદાય સાથે કોઈક રીતે સંકળાયેલા રહ્યા હોય એવો સંભવ છે. આ કૃતિની અનેક હસ્તપ્રતો જૈન લંડારોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને છેક સંવત ૧૬૨૧માં મતિસુંદર નામ જૈન સાધુએ આ કૃતિના પુરઃસંધાનરૂપે 'હંસાઉલી પૂર્વલવ ચરિત' રચેલી છે એ હકીકતો પણ આવા સંભવને ટેકો આપે. બીજી બાજુથી, નાયકો-ભોજકો, જૈન દેરાસરો સાથે પૂજારી ગાયક વગેરેના સંબંધે જોડાયેલા રહ્યા છે તેથી કવિ એ કોમના હોય એવું અનુમાન થઈ શકે. એટલેકે 'હંસાઉલી'નો કર્તા અસાધિત અને લવાઈ સાથે જોનું નામ સંકળાયેલું છે તે અસાધિત ઠાકર એક જ હોય. પણ આ અનુમાન છે એ સ્વીકારવું જોઈએ.

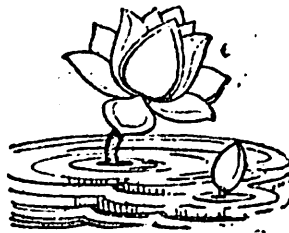

સંપાદકીય

'ભાષાવિમર્શ'ને યોગ્ય ભાષાવૈજ્ઞાનિક લેખો મેળવવાની ચાલુ મુશ્કેલીને કારણે તેના સ્વરૂપમાં આ અંકથી થોડોક ફેરફાર કર્યો છે. ભાષાવૈજ્ઞાનિક ઉપરાંત સાહિત્યસંશોધનને લગતા લેખો (મધ્યકાલીન સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય, તુલનાત્મક સાહિત્ય વગેરેના અધ્યયનના, સૈદ્ધાન્તિક કે કૃતિનિષ્ઠ પાસાને સ્પર્શતા) પણ પ્રકાશિત કરવાનું કરાવ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અનુસ્નાતક અને સંશોધનકેન્દ્ર (શ્રી કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ સ્વાધ્યાય મંદિર) માન્ય સંસ્થા તરીકે કાર્ય કરતું થયું હોઈને આ ફેરફાર તે સાથે પણ સુસંગત છે. આગળથી જાહેર કર્યા વિના વરસની વચ્ચેથી આવો ફેરફાર કરવા બદલ 'ભાષાવિમર્શ'ના ગ્રાહકોની ક્ષમા-યાચના કરીએ છીએ. સાથે આશા રાખીએ છીએ કે સ્વરૂપમાં કરાયેલો આ થોડોક ફેરફાર તેઓ આવકારશે.

ભાષાવિમર્શ : ૧૯૮૨ : ૨]

જો શબ્દનો જયોતિ સર્વત્ર પ્રકાશતો ન હોય તો
આખું ય વિશ્વ અંધકારમય બની જાય.
—કંડી

શુભેચ્છક

કનુભાઈ એન્જિનિયર્સ પ્રા. લિં.

૩, મેંગો લેન, કલકત્તા-૭૦૦ ૦૦૧

“અરે, ફેવિકોલ હોય પછી છીંગલી બનાવવામાં કેટલી વાર!”

ધંધાદારી કારીગરોની પ્રથમ પસંદગી પામેલું
આ ફેવિકોલ આપ પણ આવાં અનેક કામ
ઝાટ સલાહ હાથવણી ન રાખો. ગમે ત્યારે
ફેવિકોલની જરૂર પડવાની ન!

ખોલ ઇન્કયા હેન્ડીક્રાફ્ટ ટીચર્સ ટ્રેનિંગ કોલેજ
તેમજ હસ્તકલાની અન્ય સંસ્થાઓમાં ફેવિકોલ
વધુને વધુ પ્રમાણમાં વપરાય છે.

ફેવિકોલ વડે આપ કાવે તે ચોંટાડો:

- કાગળ • થર્મોકોલ • લાકડું • કાપડ
- માટીની ચીજ-વસ્તુઓ • આસલાં ને
- કાચી થાણીખરી વસ્તુઓને ફેવિકોલ સિન્થેટિક
- ટ્રેડિંગ એક્સેસિવ જલદી અને મજબૂત રીતે
- જોડાડી દે છે.

કામ પણ દરેક વખતે જુઓ તો સ્વચ્છ, સુપક,
ચુંદર ને સફાઈકાર!

દેખા અને જોવા ઝટે સર્વેવમ

ફેવિકોલ

કારીગરો જાનીતું અને એક્સેસિવ

આ **ફેવિકોલ** બ્રાન્ડ, જનરેલ પ્રિસિપાલ ઇન્ડસ્ટ્રી પ્રાઇવેટ લિમિટેડ, પો. બો. નં. ૧૧૦૮૪, ચુંબા-૪૦૦ ૦૨૦ ના રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડ માર્ક છે.

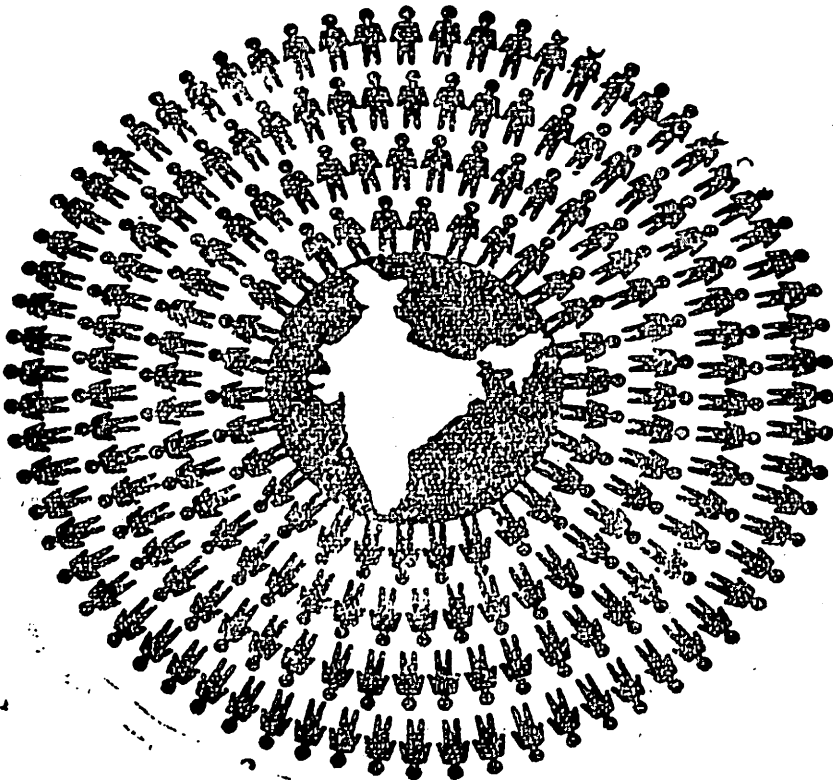

Courtesy:
AIHTC.

ફોજો સદાઓ જીતીએ /
પરસ્પર વફાદાર રહીએ /
બોલબીલાં બાલક ન બનીએ /
હિંસા ન આચરીએ /
બીલાંબા દિલિલિલુલે મમલુએ /
અને સંગઠિત બનીએ ॥

**આપણો સૌ
ભારતીય છીએ**

૧૯૭૯

હિંદીની સાત વ્યક્તિઓમાં
એક ભારતીય છે.
વિવિધ ભાષાઓમાં વહેંચાયેલ છતાં
આપણે એક મૂલ્ય છીએ.
ભારતીય હોવાનું આશ્ચર્યને બોલ છે.

સંસ્કૃત - ૧૯૭૯

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગદ્યસંચય ૧-૨ સંપાદકો : ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, પ્રમોદકુમાર પટેલ, રૂ. ૬૨-૦૦
યશવન્ત શુક્લ, પ્રવીણ દરજી

રણજિતરામ ગદ્યસંચય ૧-૨ રણજિતરામ મહેતા રૂ. ૮૫-૦૦

વીક્ષા અને નિરીક્ષા નગીનદાસ પારેખ રૂ. ૩૦-૦૦

આનંદવર્ધનનો દ્વનિવિચાર સંપા. નગીનદાસ પારેખ રૂ. ૪૦-૦૦

કાવ્ય સંચય ૧-૨-૩ સંપાદકો : અનંતરાય રાવળ, હીરાબેન રૂ. ૭૫-૦૦

પાઠક, ધીરુભાઈ ઠાકર, વજ્રલાલ દવે, રમણલાલ જોશી, જયંત પાઠક

ઉર્દૂ સાહિત્ય અને ગુજરાત સંપા. રઘુવીર ચૌધરી રૂ. ૨૫-૦૦

લોકસાહિત્ય સંપાદકો : પ્રભાશંકર તેરૈયા, નરોત્તમ પલાણુ રૂ. ૧૨-૦૦

પૂર્વવાહિની જ્યોતિ થાનકા રૂ. ૧૮-૦૦

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ૨-૩-૪ રૂ. ૮૨-૦૦

સંપાદકો : ઉમાશંકર જોશી, અનંતરાય રાવળ, યશવન્ત શુક્લ

સહાયક સંપા. : ચિમનલાલ ત્રિવેદી

પરિષદ-પ્રમુખોનાં ભાષણો ૧-૨ રૂ. ૧૦૦-૦૦

ટ્રેન્જીડી : સાહિત્યમાં ને જીવનમાં ચી. ના. પટેલ રૂ. ૧૮-૦૦

સાહિત્ય અને પત્રકારિત્વ સંપા. કુમારપાળ દેસાઈ રૂ. ૧૫-૦૦

સાહિત્ય આસ્વાદ સંપા. હીરાબેન પાઠક, ચિમનલાલ ત્રિવેદી રૂ. ૬-૦૦

ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીની ગદ્યસિદ્ધિ સંપા. રામપ્રસાદ બક્ષી, રમણલાલ જોશી રૂ. ૧૦-૭૫

પંચતંત્ર સંપા. અનુ. ભોગીલાલ સાહેસરા રૂ. ૧૮-૨૫

પ્રગતિને પંથ મૃણાલિની દેસાઈ રૂ. ૧૨-૦૦

ઐતિહાસિક સંશોધન દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી રૂ. ૨૭-૨૫

પ્રેમાનંદનાં ત્રણ આખ્યાનો સંપાદકો : કે. કા. શાસ્ત્રી, રૂ. ૨૭-૦૦

ચૈતન્યબાળા દિવેટિયા

મિસરનું પ્રાચીન સાહિત્ય ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ રૂ. ૧૦-૦૦

નર્મદ શતાબ્દી અથ સંપા. જ્યોતીન્દ્ર દવે, વિજયરાય વૈલ રૂ. ૩૨-૫૦

આ અંથોની વિગત, વરદી તેમ જ પરિષદનાં અન્ય પ્રકાશનો માટે

સંપર્ક સાધો :

પ્રકાશન વિભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

આશ્રમ માર્ગ, નદીકિનારે, પો.બો. નં. ૪૦૬૦, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

[ફોન : ૭૭૯૪૭]

લોકરક્ષા શ્રેણી-૪-માતાની પછેડી.

ગુજરાતમાં સાબરમતીને કાઠે પશ્ચાત કોમના લોકો વર્ષોથી માતાની પછેડી રંગતા આવ્યા છે. પછેડીના રેખાંકનમાં કપડાના મધ્યમાં જોગણી, અંબામાતા, બહુચરા, ભદ્રકાલી, કાળકા, ચામુંડા અને ખોડિયાર, એમ સાત માતાજીમાંથી કોઈ પણ એકની આકૃતિ આલેખી હોય છે. માતાજી તેના વાહન પર વિરાજમાન હોય છે અને તેની આજુબાજુ દેવો અને ભક્તજનોનાં ચિત્રો હોય છે. મૂળે પૂજા વેળાએ માતાની મૂર્તિની પાશ્વ બુમાં સપ્તવામાં આવતી પછેડી હવે તો ઘરે ઘરે ખેડકખંડમાં ભીત-શણગાર માટે વપરાતી થઈ ગઈ છે.

પછેડી ચિત્રકૌશલ્ય તેના લોહી જેવો ઘટ્ટ લાલ, મેશ જેવો કાળો અને સફેદ રંગો યક્રી એક નોખી અને અનેરી ભાત પાડે છે. દેશી હાથવણાટ અથવા મિલનું ચે કાપડ પછેડી બનાવવા વપરાય છે, કારણ કે રંગ ચક્રવર્તમાં સરળ બને છે. કાટ ખાંધેલા લોખંડને ખૂબ તપાવી ગોળના પાણીમાં આઠ દિવસ સુધી ખુલ્લામાં તટકા નીચે રાખવામાં આવે છે લોખંડ ધીરે ધીરે પીગળી જતાં તેમાં ક્યુકાનો લોટ નાખી મિશ્રણ બનાવાય છે, જે રંગ તરીકે વપરાય છે.

આને અતુલમાં-તરેહ તરેહનાં રંગ દ્રવ્યો (ડાઈઝ) રાસાયણિક રીતે તૈયાર થાય છે. આ ડાઈઝની મદદથી સુતરાઈ, શણના, ઊનના, રેશમી, આર્ટસિલ્કના તેમજ માનવ સર્જિત સિન્થેટિક કાપડથી માંડીને ચામડું તથા કામળ પર પણ મુંદર રંગકામ કરી શકાય છે.

આ ઉપરાંત અતુલ ઘઈ ઈન્ટરમીડિએટસનું ઉત્પાદન કરે છે, જેની મદદથી ડાઈઝ તથા સફેદને અધિક ઉજ્જવળ કરી દેનાર ઓપ્ટિકલ વ્હાઈટનીંગ એજન્ટ બનાવી શકાય છે.

“રંગે રાસાયણિક, આધુનિક સૌ ચીજે સોહાય,
‘અતુલ’ના સર્વોત્તમ રંગે સૌ કોઈ મોહાય.”

અતુલ-વિરાટ રાસાયણિક મંડુલ
પો. ઓ. અતુલ, નિવૅલો : વડસા-૩૬૬૦૨૦
ગુજરાત (ભારત)
ફોન : ૬૧ તાર : "TULA" અતુલ
ટેલેક્સ : "૦૧૭૩-૨૩૨ અતુલ ધન"

રંગાઈનો કસબ અને આખરો સંસ્કૃતિક વારસો

